

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Том IV. XIV–XVI віки. Відносини політичні

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею

Початки литовської окупації

В попередніх томах ми оглянули історію самостійного державного життя українських земель, — його початки, розвій і занепад. Ми бачили, що вже в середині і в другій половині XIII в. в східніх українських землях се державне життя приходить до повного упадку, й сі землі підпадають під безпосередню владу татарської Орди, або в дуже тісну залежність від неї. Західня Україна жила державним життям довше, — по неї простягають руки сусідні держави в XIV в. Початок тому дали, здається, самі волинські бояре, навязавши зносини з литовським княжичом Дмитром-Любартом, а в усякім разі безпосереднім поводом до того послужила насильна смерть остатнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава. Претендентами на

галицько-волинські землі виступають Литва, Польща, Угорщина. При тім Литва, стараючи ся задержати в своїх руках галицько-волинську спадщину, разом заходить ся коло забирання й східніх українських земель. Боротьба сих претендентів між собою, та з татарською Ордою, що пробувала здержати сю окупацію українських земель, затягаєть ся на довго, але нарешті кінчить ся тим, що Польща рядом війн, династичних трактатів і уній зберає в своїх руках претензії й здобутки всіх сих сторін та не вважаючи на трудности від Татар і опозицію самої людности, з кінцем XVI і в першій половині XVII в. доходить, хоч на дуже короткий час, до фактичного володіння всіх українсько-руських земель.

Історія боротьби всіх сих сусідів за українські землі і участи в сій боротьбі самого українського народа становить зміст середнього періода нашої історії — що до політичного боку. Се історія закріпощення української землі й українського народа сусідніми державами, котрих здобутки вкінці зібрала, майже вповні, без виїмків, держава Польська. З суспільного, економічного й культурного погляду виповнює сей період еволюція українського життя, яка витворюєть ся під впливом тих змін в політичних обставинах, особливо під посереднім (за часи литовської зверхности) і безпосереднім (під польським панованнем) впливом

Польщі — польського правительства й польської суспільности. Зібравши українські землі під свою власть, вона постарала ся й звести до свого, польського взірця українське жите. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народности польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній — повертання української людности в народність служебну, підданську, експльоатовану. А брак сильної й різкої опозиції сьому процесови зі сторони української суспільности, з боку українського народу сьому фатальному процесови, сим убийчим змаганням польським, надає сим часам характер періода упадка не тільки політичних а й суспільних сил українського народа. Се часи його занепаду. З нього зачинає він підносити ся тільки під кінець XVI в., під впливами релігійно-національної реакції і звязаного з ним культурного українського руху, а пів столітя пізнійше знаходить свою опору в козаччині, що під той час з чисто клясової, приватної політики переходить до репрезентації загально-національних інтересів.

Політичним відносинам сих часів присвячений сей том, суспільній і культурній

еволюції — два дальші томи. Початки оружноі народноі реакції против накинених українському народови суспільно-політичних обставин відкривають дальший, новий період нашої історії.

Сформованне литовської держави

Як я вже сказав, початок боротьби за галицько-волинські землі дали, по всякій правдоподібности, зносини тамошнього боярства з литовською династиєю. Самий сей факт одначе не стояв зовсім відокремлено: він входить як складник в історію окупації литовськими князями земель давньої Руської держави, що розпочала ся вже в XIII в. і була наслідком сформовання нового державного тіла на литовській території.

Литовська група племен¹, зайнявши глухий кут в басейнах Німана й Двини, взагалі припізнала ся в своїм розвою в порівнянню з иньшими індоевропейськими народами, і спеціально спізнала

---

¹ Вона складала ся з отсих племен: Пруси від устя Німана до Висли; між Німаном і Бугом Ятвяги; на правих притоках Німана (головно Вилії) Литва властива (Auktote); на північ від Німана Жмудь; на північ від неї, на балтійськiм побережу Корсь; на полудневiм побережу Двини Жемгала (Семигалія); на північнiм — Летигола (Лотиші).

ся дуже в політичній еволюції. До XIII в. ми у литовських племен не знаходимо слідів якоїсь міцнішої й ширшої політичної організації, і се було причиною пасивної ролі литовських племен супроти тих політичних організацій, які розвивалися наоколо них. Та від них Литва не терпіла, здається, значніших страт, аж доки не виступили в сусідстві їх нові кольонії — німецькі. Так нпр. ті звістки, які ми маємо про війни руських князів з литовськими племенами в X-XII в., в переважній масі належать, очевидно, до пограничних воєн, а їх причиною дуже часто могли бути напади самих Литвинів, з різних племен, взагалі воєвничих і до таких розбійничих нападів охочих. Зрештою звістки про ці війни так побіжні й випадкові, що докладніше понятє про русько-литовські відносини сих часів трудно виробити². Зовсім без

---

² Визначу важніші звістки про русько-литовські війни:

983 похід Володимира на Ятвягів (Іпат. 54).

1038 похід Ярослава на Ятвягів (ib. 108).

1040 похід Ярослава на Литву (ib.).

1058 Ізяслав київський побив Голядь (Іпат. 114).

1106 Жемгала побила полоцьких князів (ib. 186).

1112 похід Ярослава туровського на Ятвягів (ib. с. 196).

1113 другий похід його-ж на Ятвягів (Лавр. 275).

1132 похід Мстислава київського на Литву (Іпат. 212).

1183 війни Полочан з Литвою (1 Новг. 159).

1191 союз князів новгородського й полоцьких на Литву (1

територіальних страт, безперечно, не обходило ся для литовських племен: так нпр. довідуємо ся припадком, що при кінці XII в. нижнє побереже західньої Двини — територія литовських Лотишів, була в руках руських князів, очевидно — з полоцької династії³. Про залежність декотрих литовських племен від Руси говорить в загальних виразах уже найдавніша літопись (кінець XI в.), а й пізнійше ми маємо згадки про таку залежність, хоч і не можемо оцінити, о скільки ся залежність була трівка й значна⁴.

Новг. 164).

1193 Рюрик вибераєть ся на Литву (Іпат. 455)

1203 чернігівські князі побили Литви 1700 (1 Новг. 79) і т.

и.

³ Місіонар Майнгард на проповідь у Лотишів брав дозвіл від князя Володимира (rege Woldemaro de Ploceke) — Heinrici Chronica Luvoniae c. I. Про руські князівства на Двині новійша праця Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли с. 112 і далі.

⁴ Найдавнійша літопись (Іпат. 6) в однім з своїх етнографічних реєстрів між народами «иже дань дають Руси» згадує між инш. Литву,

Зимѣголу (Жемгала), Корсь і Нерому (вар. Нерову)». Сю останю назву декотрі толкують від назви Вилії Нерис, также як литовське племя (Барсов Географія Нач. лѣтописи 2 с. 42 і прим. 76). Длугош (II с. 177) переказує, також очевидно —

Більше менше те саме діяло ся й на західніх границях литовських племен — зі сторони Помор'я й Польщі. Але далеко тяжшого й небезпечнішого сусіда литовські племена дістають в XIII в. в двох німецьких воєнних кольоніях, що спеціальною метою ставлять розширення своєї території на некористь литовських сусідів. Перша з них — т. зв. Ливонське хрестоносне брацтво, виростає з купецької факторії й місії, заснованої в другій половині XII в. на устю Двини, і сформувавшись в рицарське брацтво в 1202 р., в першій четвертині XIII в. підбиває собі сусідніх Лотишів. Друга німецька кольонія виростає з відділа Тевтонського (палестинського) рицарського брацтва, спровадженого кн. Конрадом мазовецьким в 1230 р. для боротьби з Прусами. Перед тим з тою метою засновав він був рицарське брацтво в землі Добжинській, надавши йому в 1237 і Дорогичин, але се брацтво не розвинуло ся й важнішого

руський переказ про те, що Литва давнійше була рабами Руси: *servi enim Ruthenorum existentes annis pluribus perizomata, suberes pendebant* — давала дань ликом і корою. Очевидно, се останнє — глузування з некультурности й бідности Литви, але свідокство про такий погляд на Литву як давніх підданих Руси має свою ціну (тільки зовсім незаслужено перейшло се до підручників як історичний факт). Длугош, мабуть, взяв його з якоїсь руської компіляції, разом з «першим» (у нього!) виступом Литви 1203 р.

значіння не мало. Тевтонське ж брацтво, діставши на осідок від Конрада землю Хелминську (інакше Кульмську, на нижній Вислі), розвинуло значні сили й звернувши ся на сусідніх Прусів, протягом пів століття встигло їх собі підбити; тому й зветь ся воно звичайно Пруським. В 1237 р. обидва брацтва злучили ся в одну федерацію. Ливонське показало ся за слабим супроти конкуренції, яку йому робила Данія, та супроти північних републік — Новгорода і Пскова, й ратувало себе сим союзом. Союз сей значно зміцнив сили кольтоністів. Пруське брацтво, що й потім зістало ся сильнішим і активнішим, не задоволивши ся Прусією, з другою половиною XIII в. простягає руку на дальші литовські землі — Ятвягів і Жмудь, а разом, з Ливонцями разом, немилосердно нищить неустанними розбійничими наїздами взагалі литовські землі.

Але теж столітє, що принесло таку небезпечність для литовських племен, принесло їм також і початки сильнішої політичної організації, що уратувала литовські племена, бодай в части, від політичної смерти. Шкода тільки, що розвій сеї політичної організації нам дуже мало відомий за браком місцевих давніших джерел (головним джерелом служить Галицько-волинська літопись).

Уже на вступі XIII в. можемо помітити початки ширшої політичної організації серед литовських племен. Так в подіях 1219–1220 в

Галицькій літописи записане колективне посольство литовських князів до волинських Романовичів; літописець вчисляє сих князів, і серед них бачимо кількох «старійших» (так, здається, се треба розуміти — стилізація не зовсім ясна), і кількох молодших ⁵. Вони виступають територіальними або родовими групами: «жемотськіи» князі, князі «изъ Дяволтвы», Рушковичі, Булевичі. З пояснень літописця бачимо, що між ними сильно розвинені династичні звязки. Все се досить пригадує нам політичну систему

---

⁵ Іпат. с. 492: «Бяху же имена литовскихъ князей: се старѣйшеи — Живинѣбундѣ, Давѣять, Довѣспрункѣ, братъ его Мидогѣ (чит. Миндовгѣ), братъ Довѣяловѣ Виликаиль». Можна читати «старѣйшеи» або «старѣйшей»; відповідно до того або Живинбунд буде старшиною поміж всіма литовськими князями, або дістанемо групу старших князів, яких імена тут виписані, а за ними ідуть льокальні — «жемотьськіи князи», «Булевичи», і т. д.; отже різниця для історії державного процесу в Литві дуже важна. Обидва видавці Галицької літописи прийняли лекцію «старѣйшей»; прийняв її в своїх недавніх виводах про політичну еволюцію Литви і проф. Брікнер (див. прим. 1), але думаю, що треба читати «старѣйшеи», бо займенник «се» ледво чи вказав би на одну особу, так що потім, без всякого иньшого переходу (як низше — «а», «а се»), вчислені-б були князі иньшої категорії. По аналогії з дальшим («а се Булевичи», «а се князи из Дяволтвы») і тут «се» мусить вказувати цілу групу князів старійших, протиставлену иньшим групам.

давньої Русі. Але у різних литовських племен сей державний процес розвивався не однаково: коли нпр. у Ятвягів роздробленість, щоб так сказати — аморфність політична протягнулася до кінця XIII в. й привела се племя до загибелі, то у властивої Литви державний процес розвинувся незвичайно скоро й сильно.

Одним з проявів внутрішньої ферментації у литовських племен мусить уважити ся незвичайний розвій литовських нападів на сусідні — руські й польські землі, що дають себе знати особливо з кінцем XII і в XIII в. В них, правдоподібно, проявлявся, як і за початків Руської держави, розвій воєнних сил і внутрішня боротьба династій і князівств. В 80-х роках XII в. чуємо про сильні напади Литви на полоцькі землі; в 90-х вони мусіли непокоїти сильно Пинське й Волинське князівство (походи Рюрика й Романа на Литву). Галицька літопись згадує принагідно в подіях початку XIII в., що тоді «бѣда бѣ в землѣ Володимерьстѣй отъ воеванья литовскаго и ятвяжскаго»^б, і дійсно при нагоді оповіджено кілька таких нападів. Союз литовських князів 1219 р. зробив в значній мірі кінець тим литовським нападам на Волинські землі, і потім головно надокучали їм Ятвяги, що в

---

^б Пат. с. 483.

литовську державну організацію не входили. Це привело до звісної війни 1250-х рр., що закінчила ся поділом Ятвязької землі між Русію, Польщею й Прусією й фактичним підбитем Ятвягів. Та про ці волинсько-литовські справи говорив я вже в попереднім томі, і тут того нема потреби повторяти⁷.

Ще більше мусіла терпіти в XIII в. від сих литовських нападів Туровсько-пинська земля, а також і дальші краї — Чернигівські й Київські, та про них ми маємо взагалі мало відомостей. Про литовське воєванне в Пинщині знаходимо принагідні згадки в Галицько-волинській літописи; про одного Мендовгового воєводу вона також принагідно каже, що «велико убиство творяше землѣ Черниговьской», і дійсно деякі напади на чернигівські волости згадують ся випадком⁸. Про Київщину можемо судити тільки по аналогії з

---

⁷ Про напади Литви на Волинське й Пинське князівство й боротьбу з ними див. в попереднім — т. II с. 310, III с. 78 — 9 і далі.

⁸ Нпр. війна чернигівських Ольговичів з Литвою (правдоподібно — нещасливий набіг Литви). 1203 р., оповіджена в Новгородській літописи (с. 179), або напад Литви на землі Романа брянського 1263 р. в Волинській літоп. — Іпат. 569.

Чернигівщиною й полудневою Волинею, що так сильно терпіла від Литви в середині XIII в. (оповідання Пляно-Карпіні). В сих землях з слабшою державною організацією литовські напади, не стрічаючи такого опору як на Волини, промощували безпосередно дорогу литовській окупації, що й зазначила ся зараз з сформованнем першої сильнішої Литовської держави⁹.

---

⁹ Історією сформовання Литовської держави спеціально займатися тут не можемо. Хоч як важна була роля в. кн. Литовського в історії наших земель в XIV–XVI в., але в сформованню його наші землі й наш нарід мали лише другорядну роль: підставою в. кн. Литовського були племена литовські й землі білоруські: той руський елемент, що зрушив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою славянською, спадкоємницею Київської держави, то в усякім разі не українською, а білоруською передовсім, і в цілості її історію так само не можна вводити в українську історію, як і історію в. кн. Московського. З українських земель тільки Берестейсько-дорогичинська (Підляше) й Волинь мали важніше значіння в історії Литви, але на внутрішнє його жите впливали мало і досить механічно були з нею звязані, а ще більше треба се сказати про землі східньої України. Тому з історії самого в. кн. Литовського ми візьмемо тільки ті моменти, які мали безпосереднє значіння для історії наших земель, нашого народу, і їх обговоримо ширше, в иньшій відсилаючи читачів до історичної літератури в. кн. Литовського. Література ся вказана в прим. 1.

Сформоване властивої Литовської держави зв'язуєть ся з іменем Мендовга й було як не виключно, та в дуже значній мірі утвором Мендовга, хоч і приготовленим попередньою політичною еволюцією литовських племен. Уже його батька сучасний ливонський хроніст зве «великим королем» — найстаршим з литовських князів¹⁰. Дійсно, Мендовг, вперше виступаючи з своїм братом (очевидно — старшим) Довспрунком в посольстві литовських князів 1219 р., мусів бути ще чоловіком молодим, отже своє становище завдячав своїй династії: завдяки їй Мендовг в тім посольстві виступає серед «старійших» литовських князів, хоч займав серед них одно з дальших місць. Пізнійше, завзятою й довгою боротьбою з иньшими князями, вибиваєть ся він на становище зверхника литовських князів.

Окупація руських земель

Ся завзята й кривава боротьба, котрої тільки далекий відгомін долетів до нас, потягнула ся довго. За зміцненне своєї влади боров ся Мендовг до смерти, поборюючи змагання князів до самотійности, а племен — до політичної

---

¹⁰ Script. rer. Livon. I. c. 630.10

окремішности, та дбаючи про розширення своєї влади й перетворення її в безпосередню владу над всіма литовськими землями, як се в коротких словах характеризує галицько-волинська літопись: «княжачи в Литовській землі почав побивати свою братию й своїх братаничів, а иньших вигнав з землі, почав княжити над цілою Литовською землею й запишав ся дуже — нікого не уважав собі рівним»¹¹.

Результати цієї діяльності Мендовга дають себе відчувати уже від 1230-40-х рр. Уже тоді виступає він на зверх як головний репрезентант Литви¹²; а иньші князі, які ще задержали ся, сходять на другий плян, або виступають в ролі його підручників. З цього ж часу маємо вказівки на розпросторення влади Мендовга також над сусідніми дрібними князівствами в т. зв. Чорній Русі — в басейні Німана. Уже в 1239 р. на заклик Данила разом з Мендовгом іде походом на Польщу

---

¹¹ Іпат. 587.

¹² Так в 1238 р. Романовичі напускають на Польщу Литву; «возведе Литву — Менъдога»; описуючи пізнійший о кілька літ похід Литви на Ливонію, сучасний ливонський хроніст Альнпеке (*Scriptores rerum Livonicarum* I р. 565) зве Мендовга могутним королем Литвинів (*der Littowen kvnicrich*).

Ізяслав кн. новгородський — очевидно як його союзник-підручник. На початку 1250-х рр. під зверхністю Мендовга бачимо цілу німанську Русь — Городно, Вслоним, Волковийськ, Новгородок і декотрі сусідні волости — як Здітов (на Ясолні), Свислоч (на Березині). Деякі з давніших руських князів мають ще тут свої волости (як Гліб волковийський, Ізяслав свислочський), але вони стоять уже у всякім разі в сильній залежності від Литви й їм кожної хвилі грозить перспектива перейти в категорію безземельних князів, а їх волостям — в безпосередню залежність від литовських династій. Так Новгородок, що в 1238 р. ще мав свого князя, в 1250-х рр. уже стоїть під безпосередньою властю Мендовга¹³. Гліб волковийський мусів мати в 1253/4 рр. якусь волость¹⁴, але слідом розпоряджає Волковийськом

---

¹³ Іпат. 517 — Ізяслав новгородський. Ні про який иньший Новгород тут окрім німанського не можна думати. Найнешасливіше трапив Лятковський, бо думає про Новгород = Звягель, не знаючи, що Новгородом він почав звати ся тільки від часів прилучення до Росії.

¹⁴ Що Гліб мусів мати якусь волость в 50 рр., не підлягає сумніву: тільки тим можна витолкувати, що Роман Данилович, в своїх політичних комбінаціях на Чорній Русі, числить ся з ним, женить ся з його донькою, і пізнійше, в 1258 р., коли Войшелк ухопив Романа, Гліб, видко, задержав

Мендовгів син Войшелк. Як безземельний князь, служебник волинського князя, виступає в 1282 р. князь Василько вслонимський, і т. и.¹⁵

Окупація Литвою білоруських земель

Ми вже знаємо¹⁶, що з початком 1250-х рр. Данило, використовуючи внутрішню боротьбу на Литві — війну Мендовга з вигнаними ним свояками-князями, розпочав з ним на широку міру боротьбу, аби відірвати чорноруські волости від

Волковийськ (Іпат. с. 561): очевидно, се була його питоменна волость. Але в 1254-5 Волковийськом розпоряджає Войшелк (с. 551); се можна толкувати або так, що Гліб був переведений на якийсь час на иньшу волость, або що сі чорноруські князі були вже медіатизовані — їх волостями розпоряджав литовський князь, хоч вони в них ще сиділи.

¹⁵ Іпат. с. 542-4, 551 (підвласні Мендовгу руські волости в 1250-х рр.), с. 661 (Ізяслав свислочський), 583 (Василько вслонимський).

¹⁶ Див. т. III с. 80 і далі. До хронології подій взагалі див. мою Хронологію подій Галицько-волинської літописи, Льв. 1902 (з Записок Н. Тов. ім. Шевченка т. ХLI, також в V кн. моїх Розвідок і матеріалів).

Литовської держави¹⁷, а заразом — взагалі розбити сей небезпечний для нього своєю силою й сусідством політичний організм. Але не вважаючи на великі сили, підняті на Мендовга — коаліцію Данила з Мазовшем і Прусією, підбунтованне Ятвягів і Жмуди, Данилу не удалося не то що розбити Мендовгову державу, а навіть і захопити чорноруські волости її — все скінчилося на грабованню їх (походи 1251-2 рр.). Мендовг перебіг Данилови дорогу, уложивши союз з Прусією й вихрестившися для ліпшого вражіння на своїх союзників. Охрещення принесло йому королівську корону (1253), а хоч за прихильність пруських рицарів мусів він заплатити рядом надань ріжних земель Прусії, але криза проминула його. А сього він тільки й хотів.

Щоб забезпечити себе від Романовичів, він по доброму відступає їм частину Чорної Русі (угода 1254 р.). Роман Данилович дістав Новгородок від Мендовга, а від Войшелка — Вслоним і Волковийськ з иньшими волостями (в звязку з сим,

---

¹⁷ Антонович (ор. с. 27) навіть змагання Данила до прилучення Ятвязької землі поясняв тим, що ятвязька територія ділила землі Данила від Чорної Русі й без прилучення її не можна було звязати чорноруських волостей з Галицько-волинською державою. Але існування такого ятвязького клина — здогад на нічим не опертий.

очевидно, стояв і шлюб Романа з донькою Гліба волковийського — се мабуть мало улекшити його становище супроти чорноруських князів, що сиділи під литовською зверхністю). Заразом віддає Мендовг в жертву коаліції Ятвягів: при кінці 1254 р. Данило, Земовит мазовецький й Прусія уложили угоду і в ній розділили сфери своїх інтересів на Ятвязькій території, а Мендовг зістаєть ся неутральним і пасивним свідком знищення сього племені, котре він чи не мав часу, чи не здолав (завдяки його крайньому роздробленню) поставити в близшу залежність від себе. Одначе вже в 1258 р. Мендовг розірвав свої відносини з Данилом і відібрав назад чорноруські волости Романа, так що їх відлученне від Литви було зовсім ефемеричне (тай перед тим Роман, сидячи в них, очевидно, стояв у певній залежності від Мендовга, не багато ріжнячи ся від ролі дрібних місцевих підручників Литви)¹⁸.

Німанською, «Чорною» Русию не обмежали ся тодішні політичні впливи в. кн. Литовського на території давньої Руської держави. Пинські князі в середині XIII в. також відчували на собі впливи нової держави й займали досить двозначне

---

¹⁸ Укладаючи з Данилом спільний похід на Київ, Мендовг каже йому: «пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ» (Іп. 555).

становище між Литвою й Волинею ¹⁹. Між залежними від Литви князівствами стрічали ми Свислочське, що належало вже до групи князівств минських. Припадком довідуємо ся, що в 30-х рр. якийсь час в руках Литви був і Смоленськ: відти вигнав литовського князя в 1239 р. Ярослав суздальський, а при кінці 40-х рр. Литва, пробувала наново Смоленськ здобути. Так же припадком дізнаємо ся, що при кінці 50-х рр. (1258-63) Мендовгів братанич Товтивил княжив в Полоцьку, не знати коли й як туди діставши ся²⁰.

---

¹⁹ Іпат. с. 543: підчас війни Данила з Мендовгом пинські князі «имѣяху лесть» і не хотіли йти походом на Литву; се могла бути проста неутральність, але і в таким разі вона непримітно втягала пинських князів в круг політичних впливів в. кн. Литовського.

²⁰ Воскресен. I с. 144, Никон. II с. 115, Іпат. с. 541 і 569, I Новг. с. 281 і 283. Ширша русько-литовська літопись оповідає про якогось литовського кн. Мингайла, нїби сина Ердивила, що силоміць підбив собі Полоцьк, коли там перервала ся княжа династія і Полоцьк перетворив ся в республіку (с.5); але сей, як і иньші перекази тогож джерела вартости дуже невеликої. Лятковский (с.328) пробував довести, що Товтивил засїв в Полоцьку ще на початку 40-рр., і сей погляд приймає й Леонтович (с.82), а незалежно від нього — опираючи ся на баламутнім оповіданню Стрийковского, Данилевич (Очеркь исторіи полоцкой земли с. 135–6). Але історія литовських замішань 1251-4 рр. показує, думаю, зовсім виразно, що в

Се все тільки випадкові звістки, що не дають нам цілого образу тодішньої політики Мендовга супроти руських земель; видно тільки, що вона визначала ся великою екстензивністю. Галицький літописець дає розуміти, що Мендовг навмисно показував дорогу неспокійним литовським князям в руські землі. Ограничуючи їх на Литві, він дійсно міг бажати собі, аби їх енергія знайшла собі вихід в руських землях, тим більше — що се вводило сі землі в круг його політичного впливу. Літописець каже, що він заохочував своїх свояків до походу на Смоленщину, кажучи: «що хто собі там здобуде, того й буде»²¹. Такий же характер, здається, мав і похід на Чернігівщину, організований Мендовгом перед смертю.

Розвій литовських впливів та литовської зверхности в руських землях був перерваний катастрофою — смертю Мендовга в конспірації литовських князів (1263). Хоч сформований

Полоцьку Товтивила не було тоді, інакше-б літописець згадав би й Полоцьк, вчисляючи сили, якими розпоряджала коаліція. Д.Данилевич (I с.), опираючи ся на тій звістці Стрийковського, пробував і ту згадку Галицько-волинської літописи (с.549) про похід Литви «ко Смоленську» привязати до Полоцька, але безпідставно.

²¹ Іпат. 541.

Мендовгом державний організм не роспав ся з його смертю, але в розвою його став ся застій й ослабленне на кількадесять літ. Кілька років пройшло в замішаннях — в боротьбі противників Мендовга між собою, потім в нагінках Мендовгового сина Войшелка за ворогами свого батька²². Як ми вже знаємо²³, Войшелк сам не мав охоти до князювання, й пімстивши ся над ворогами, передав (десь в. р. 1267) в. кн. Литовське Шварнови Даниловичу. Та се далекосягле розпорядженне в дійсности не мало значіння тому, що й Войшелк і Шварно померли слідом, і в. князівство переходить в руки иньшого литовського князя — Тройдена.

Більш як десятилітнє правління Тройдена (десь в рр. 1270-80) й часи пізнійші дуже бідні якими небудь звітками про державний процес в. кн. Литовського, взагалі про його жите. Той тільки факт інтересний і важний мусимо піднести, що прилученне руських земель, перехід руських столів в руки литовських династій не перервали ся і в сі

---

²² Проф. Антонович в сих замішаннях по смерти Мендовга бачить боротьбу партий руської й литовської (с. 30 і далі); одначе для такого принципального освітлення боротьби литовських династій джерела не дають підстави.

²³ Т. III с. 93.

часи застою. Не підлягає нпр. сумніву, що чорноруські волости зіставали ся далі при литовських землях: 1289 р. литовські князі відступають добровільно Мстиславу волинському Волковийськ. У Полоцьку, коли Товтивил наложив головою в литовській усобиці, бачимо нового литовського князя Ердня, а з грамоти його (кінець 1264 р.) довідуємо ся, що під його власттю чи опікою були й Полоцьке та Витебське князівство, хоч тут зіставали ся й далі дрібніші князі з руської династії²⁴.

Ще більше розвиваєть ся в сім напрямі литовська політика при новій династії, що виступає перед нами з початком 90-х рр. в особі «короля Пугувера»²⁵, а особливого значіння доходить при його синах Витені й Гедимині²⁶. На жаль, і тут

---

²⁴ Іпат. 613-4, Russisch-livl. Urkunden с. 13, див. іще 1 Новг. с. 252, Полное собр. лѣтоп. IV с. 37–8, Latopisiec Litwy с. 135 (згадки про остатніх полоцьких і витебських князів з руської династії).

²⁵ Рукописи мають Pucuwerus, Putnwerus; Стрийковский з якоїсь незвісної рукописи має Utinuerus; в літературі прийнята форма «Лютувер» Lutuverus, пущена Гарткнохом в його виданню Дісбурга. Проф. Беценбергер на підставі аналогій литовської фільології виводив форму «Бутумер».

²⁶ Для генеалогії сеї нової династії — Дісбург в Scriptorum

наші відомости так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся політика осягнула за часів тих князів, і майже нічого не можемо сказати про те, як і коли сї результати осягали ся.

Литовські здобутки на волини і в Київщині

Чорна Русь за сей час так тісно злучила ся з чисто литовськими землями в. князівства, що й пізнійше звичайно звязуєть ся з ними при подїї в. князівства на волости й області²⁷. Роспросторенне литовської зверхности в волостях давнього Минського князівства ми запримітили вже за часів Мендовга; за часів Гедимина прилученне сих волостей було фактом довершеним. Подекуди ще зіставали ся руські князі (нпр. в 1326 р. згадуєть ся князь Василь минський як посол Гедимина, але не знати, чи не титулярний тільки)²⁸, але інші

---

rerum Prussicarum I с. 155, Russisch-livl. Urkunden с. 31, Антонович с. 37-8 і замітка Никитского (див. прим. 1).

²⁷ Див. Любавській Областное дѣленіе гл. 1.

²⁸ Воскресен. літ. I с. 199; в Минській землі дістає волость Жеславську син Гедимина Явнута — Давн. русько-лит. літол. с. 27.

волости прийшли в безпосередню залежність від литовських князів. Теж саме стало ся і з Турово-пинською землею, що теж, як уже знаємо, почала входити в круг литовських впливів ще за Мендовга. Син Гедимина Наримунт уже дістав у спадщину по батьку Пинськ, а хоч подекуди задержали ся й тут князі з старої династії чи які інші, то вони стояли вже в повній залежності від Литовської держави.

Залежність від литовських князів Полоцької землі за весь час ледво чи переривалась. З одного документа (без дати) знаємо, що Полоцьк був під власттю Витеня, а потім тут сидів Витенів брат Воін²⁹. Разом з Полоцьком мусів стояти в залежності від Литви й Витебськ. Давніша русько-литовська літопись поясняє вправді, що Ольгерд дістав Витебськ від місцевого князя за жінкою, але, правдоподібно, се має пояснити, як Витебськ дістав ся родині Ольгерда, а не те як він прийшов у залежність від Литви. Псков також часами входить в близші відносини до Литви, й Гедимин тримає його в своїй опіці в змаганнях його до незалежності від Новгороду. Але тут литовські князі не потрапили закріпити свій політичний

---

²⁹ Russisch-livl. Urk. с. 20, Воскр. I с. 199.

вплив.

Таким чином майже ціла кривичсько-дреговичська територія (з виїмком Пскова й Смоленської землі, прилученої пізнійше) прийшла вже під владу литовських князів. Разом з тим простягали вони руки й по землі українські.

Ми вже знаємо³⁰, що десь в першій чвертині XIV в., — чи за безкняжих часів по смерті Андрія і Льва Юриєвичів, що припадали на часи Гедимина, чи ще перед тим — за життя сих князів, Литва мусіла відірвати від Галицько-волинської держави Берестейсько-дорогичинську землю. Виразних звісток про се в сучасних джерелах ми не маємо, але то важний факт, що Берестейсько-дорогичинська земля не належала до Любарта; значить — була відірвана від Волини мабуть скорше, ніж Любарт її дістав. З сим згоджують ся звістки деяких пізнійших хронік; так «Начало государей литовських», генеальогічна компіляція з 1-ої пол. XVI в., каже, що Витень «прибавиль земли Литовьскіе много — и до Бугу», а иньший компілятор XVI в. — Стрийковский

---

³⁰ Див. т. III2 с. 117 і прим. 13 — там подано перегляд джерел, на яких опираєть ся в науковій літературі здогад про відірванне Берестейсько — дорогичинської землі.

уважає Бересте й Дорогичин (відірвані Литвою і потім, мовляв, відібрані назад волинськими князями) причиною пізнійшої (легендарної) боротьби Гедимина з волинськими князями³¹. Самі по собі ці звістки компіляторів (особливо Стрийковського) не багато значать, але взяті разом, з вище поданою комбінацією, вони роблять певним (або — майже певним), що дійсно Берестейсько-дорогичинська земля була прилучена до в. кн. Литовського ще перед прилученням до його цілої Волини. Чи ще за Витеня, як каже «Начало», чи вже за Гедимина, годі сказати; але в кождім разі мабуть іще перед приходом на володимирський стіл Юрія-Болеслава (котрого бачимо ніби союзником Гедимина) Берестейско-дорогичинська земля була вже від Волини відірвана, очевидно — силоміць, оружною рукою.

Те-ж «Начало» каже, що «Давилів син Вид, званий людьми вовком», що княжив по Мендовгу, здобув для Литви «богато Деревської землі»³².

---

³¹ Воскресен. І с. 254, Стрийковский І с. 364. Генеальгічні виводи «Начала» дуже баламутні (в наведеній звістці називає воно Витеня сином. Тройденовим), але поданих в ній історичних звісток ніяк не можна ігнорувати.

³² «А по великомъ князѣ Миндовгѣ сѣде на княженіи

Сього Вида нема підстави уважати мітичною особою; «Начало» зве його сином Давила і братом Ерденя, а Давил — се очевидно «Давьяль», згаданий Галицько-волинською літописею в посольстві 1219 р. між старшими князями (на другім місці, зараз по Живинбунді), і хоч генеальогічні виводи Начала дуже часто бувають баламутні, в сій генеальогії спеціально зовсім нема нічого неправдоподібного. В Виді можна бачити одного з більших литовських князів між часами Тройдена і Гедимина, а навіть можна звязувати його з Будивидом (вар. Буивидом), звістним нам з Волинської літописи в 1289 р. — тим більше, що в тій звістці він з своїм братом виступають як зверхники руських земель (Чорної Руси), бо дають

Литовскомъ Давиловъ сынъ Видь, егоже люди волкомъ звали, и тотъ прибавиль Деревьскіе земли много». «Начало» уважає Тройдена Видовим сином, отже князюванне його мало-б припасти між абдікацією Войшелка (а властиво — смертю Шварна) і князюваннем Тройдена. Але тут для Вида місця нема, бо по словам Галицько-волинської літописи по Войшелку княжив Шварно, а Шварновим наступником називає вона Тройдена. Сама звістка, що Тройден був Видовим сином і Ерденевим братаничом, виглядає дуже підозріло й скорше може належати до таких генеальогічних помилок Начала, як то що Довмонт був сином Мендовга, а Витень Тройдена.

Мстиславу Волковийськ³³.

В усякім разі лишаєть ся нам звістка, що частина Деревської землі була підбита литовськими князями ще перед часами Гедимина. Полишити її чи з'їгнувати не можна ³⁴ . Від коли

---

³³ Пат. 613 — «литовський князь Бурдикидь и брат его Будивидь (Буивидь)». Карамзін прим. 176 (с.75) висловив здогад, що Буивид одна особа з Витенем, і се було повторено иньшими (Фойгтом, IV с. 3, Даниловичом Skarbiec I с. 118, Гловайским II с. 538). Але воно зовсім не правдоподібно. Далеко більше правдоподібности в тім, що Будивид (сю форму в такім разі треба рішучо вибрати) виступає як *gex Butegeyde* в грамоті ливонського магістра з р. 1290, виданій у Фойгта *Codex diplom. Prussiae* II с. 26. В сій грамоті магістр закликає пруських рицарів до нападу на Жмудь, тим часом як сам він разом з тим має ударити на *terram regis Butegeyde*. З сього виходить, я думаю, не те що *Butegeyde* був князем жмудським, як думав Фойгт (IV 50), а може як раз — що він не був жмудським князем, а княжив над иньшими литовськими землями, як і Будивид волинського літописця. Більш гіпотетичне зближенне сього імени ще з Путувером, батьком Гедимина (Тепен в *Scr. rerum Pruss.* I с. 146, Гонсьоровский в збірнику статей петерб. академії про останніх галицьких князів с. 69–70).

³⁴ В науковій літературі се оповідання про Вида і його здобутки в Київщині досі не мало щастя: не було близше розібане. Див. мою Історію Київщини с. 472; побіжна вказівка у Дашкевича *Замѣтки* с. 40.

Турово-пинська земля опинила ся в тіснійшій залежності від литовських князів, вони зовсім природно мусіли звернути увагу на сусідні київські волости, а такою сусідньою власне була «земля Деревська»³⁵. При роздробленню Київської землі на дрібні громади, без князів, або з князями дрібними, позбавленими сили, підбити їх свому впливу було так легко, що не вимагало ніякого напруження. Як би ми знали, як розвивала ся залежність Турово-пинських волостей від литовських князів, то могли б може вказати ближше й той час, коли київські волости почали переходити в залежність від литовських князів; а так мусимо зістати ся при тім, що північні київські волости перейшли в залежність від Литви, правдоподібно, ще перед часами Гедимина.

---

³⁵ Ширша русько-литовська літопись оповідає (с. 5–6), що князь Скірмунт син Мингайла (по її баламутній генеальогічній хронології се припадало-б ще на кінець XII і початки XIII в.!) опанував з початку Туров і Пинськ, потім Мозир і Сіверщину. Тут інтересний звязок прилучення Мозирщини з прилученням Турово-пинщини до Литви. Як би оповідання сеї літописи не були так безмірно баламутні, з сього оповідання можна б виводити, що колишні заприпетські волости Київа були прилучені до в. кн. Литовського разом з турово-пинськими землями. Але літописне оповідання занадто непевне, аби на нім оперти того рода вивід.

За часів Гедимина не тільки ті північні, деревські волости а й дальша Київщина, дуже правдоподібно, стояла в сфері політичних впливів в. кн. Литовського, хоч сам Київ в оповіданню 1331 р. виразно відрізняється від земель в. кн. Литовського, отже прилучений до нього ще не був. Се оповідання ми вже знаємо³⁶: в 1331 р. вибрали ся до митрополита, що перебував тоді на Волини в Володимирі, на посвященне єпископи — номінати новгородський і псковський. За псковським кандидатом обставав Гедимин, що підтримував змагання Пскова до повної незалежності від Новгороду: для сеї незалежності Псковичі хотіли мати й свого осібного єпископа. Але се їм не удало ся: очевидно, новгородський номінат встиг, перебуваючи на митрополичім дворі, запобігти церковному відокремленню Пскова. «Посрамлений» псковський кандидат поїхав собі з Волини на Київ до дому, а побідоносний його противник, зробивши пакість Гедиминови, не знав, як тепер дістати ся до дому. Митрополит в дорозі дав йому знати, що «литовський князь» вислав за ним погоню з 300 людей, тож він «потайки тікав між Литвою й Київом»: «А владыка Василій, идя с поставленія, меже Литвы и Києва уходомъ бежали;

---

³⁶ Т. III с. 172-3.

а самъ митрополить грамоту присла ко владыцѣ своимъ человѣком и бояром, а рекъ тако: занеже отпусти князь литовскый 300 человѣкъ въ Литвы поимати вас; и наши того убѣжали»³⁷. Побоювання не були безосновні: за Дніпром під Черниговом владика нагнав таки з купою вояків київський князь Федор і хотів пограбити. Але сили князя були за слабі, бо владика мав з собою досить людей, і напастник мусів задоволити ся тільки окупом.

В сїм оповіданню інтересно, що Київ противставляєть ся «Литві», себто землям в. кн. Литовського, отже до нього формально не належав. З другого боку цікаво, що митрополит, боячи ся литовських князів, не відважаєть ся їхати простою дорогою — на Київ, а тікає потайки поуз нього, і київський князь, пропустивши протегованого Гедимином псковського номіната через Київ, жене за нелюбим литовським князем новгородським єпископом. В сїх подробицях дає себе відчути певна залежність Києва від литовської політики. Київський князь, зістаючи ся *de jure* ще васальом татарським (він має при собі й татарського баскака), стояв уже, очевидно, в сфері політичного впливу в. кн. Литовського.

---

³⁷ Супрасл. л. с. 55.

Далеко більше каже оповідання ширшої русько-литовської літописи. Воно оповідає, що Гедимин в початках свого князування силоміць, оружно підбив собі цілу Київщину: він іде на Волинь і підбивши володимирського князя, забирає володимирське князівство; потім іде на Луцьке князівство і забирає його також; на другий рік іде походом на Київщину й забирає Овруч і Житомир. Київський князь Станислав дає Гедимину битву під Білгородом, але його побито, і по с'їм піддають ся Гедимину Білгород, Київ і иньші київські пригорода, а також Переяслав, Путивль і иньші задніпрянські міста (в XV–XVI в., коли ся легенда формувала ся, задніпрянські землі належали до Київа)³⁸.

Що в цілости се оповідання не може бути

---

³⁸ *Ромнікі* с. 15-6. Оповідання се було використане й спопуляризоване Стрийковским в його *Sarmatiae descriptio*, виданім під іменем Іванїні, і потім в *Kronika Polska, litewska*. В обох обробленнях він пробував датувати се оповідання (в *Descriptio 1304 p.*, в Хронїці 1320-1), а в другий додав до нього ще й цілий ряд нових подробиць. Відси перейшло воно й до рїзних наших компїляторів: так, на оповіданню *Descriptio* опираєть ся Густинська компїляція, на Хронїці Синопис.

Становище сучасної науки супроти волинської части сього оповідання — про те як Гедимин забрав Володимир і Луцьк, вказане в т. III прим. 13. Про київську частину див. прим. 2.

прийняте, се річ ясна, і на сїм пунктї нема рїжниць в сучасній науці. Але рїжницї починають ся, коли поставим питаннє — що ж з сього оповідання належить до легенди? Одні дослідники все се оповіданнє вважають одною легендою, що оповідає річи небувалї. Іньші припускають, що в основї його лежать дїйсні факти, тільки побільшенї й розписанї рїжними легендарними подробицями, та пробують розбити се лїтописне оповіданнє на складовї частини — на кілька походів литовських князїв з рїжних часїв на руські землї, в оповіданню лїтописи мовляв злучених в одну генеральну окупацію Гедимином українсько-руських земель. Сей спосіб толковання дуже привабний. Особливо з огляду на вище сказане у нас про правдоподібне відірваннє Деревської землї й пізнїйше розпростореннє впливу Литви на иньші київські землї, може звабити гадка, що окупацію Литвою Овруча й Житомира, себто деревських волостей, треба вилучити в осїбний похід. Але треба признати, що оповіданнє лїтописи так баламутне, повне таких смїливих фантазій, і стоїть так одиноко, не знаходячи потвердження в иньших джерелах, що робити який небудь ужиток чи з цілого оповідання чи з його деталїв для характеристики політичних відносин XIV в. — річ дуже небезпечна. Мусимо на разї вдоволити ся сказаним уже вище: про правдоподібність

відірвання деяких північних київських волостей уже перед Гедимином та розпросторення політичного вплива в. кн. Литовського за часів Гедими́на і в тих частях Київщини, які ще тоді до в. кн. Литовського формально належали.

Як бачимо, за часів Гедими́на литовська окупаційна політика в руських землях була сильно розвинена. Литовське правительство свідомо ступило на дорогу збирання руських земель. Гедимин сам титулував себе «королем литовським і руським» (*Letphinoꝝ Ruthenoꝝque rex*), а його син і наступник Ольгерд заявляв своє переконання, що всі руські землі мають до нього належати³⁹. В свідлі сеї литовської політики набирає відповідного освітлення й становище, яке зайняли литовські князі в галицько-волинських відносинах, в справі спадщини Юрія-Болеслава. На жаль початки сього важного епізода закриті від нас зовсім, так що ми могли пробувати тільки де що роз'яснити, деякі моменти зазначити, деякі обставини сконстатувати⁴⁰.

---

³⁹ *nihil iuris ordo sibi reservaret apud Ruthenos, sed omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere* — *Scriptores rerum Pruss.* II с. 80.

⁴⁰ Див. т. III с. 125 і далі.

Галицько-Волинська спадщина

Становище Юрія-Болеслава до в. кн. Литовського було приязне. Юрій оженив ся з донькою Гедимина, а окрім того можливо, що то з донькою Юрія був оженений Гедимінович Любарт. Але се було тільки помиренне по недавнім конфлікті з Литвою. Властивим союзником литовським: Болеслав не був, його становище було лише нейтральне: разом з тим був він в союзі і з смертельним ворогом Литви — Прусією. Супроти сього двір Гедимина й у відносинах своїх до Юрія не мусів себе чути звязаним, і в тій небезпечній боротьбі, яка уже за кілька років перед катастрофою зарисувала ся між Юриєм і його боярами, міг зайняти становище таке, яке диктували йому власні політичні інтереси.

В боротьбі боярства з Юриєм ні Любарт ні литовське правительство не брали явної участі — тільки зібрали овочі сеї двірської революції, коли вона вибухнула. Любарт, заздальгідь назначений боярами на наступника по Юрієви, був проголошений князем Волини й Галичини, прийнятий всею землею, то значить її правителями — боярами, і найбільша й найсильніша з спадкоємниць давньої Руської держави перейшла під власть литовської династії. Се був великий

здобуток, великий крок наперед на дорозі збирання українських земель, на яку вже перед тим ступили литовські князі. Але задержати в своїх руках сей набуток було далеко тяжше, ніж тільки взяти, і для того литовське правительство не мало досить ані сил, ані енергії.

В краю не виникло ніякої опозиції новому князеві. Бояре зісталися даліше фактичними правителями його й держалися солідарно. На чолі управи Галичини став Дмитро Дедько⁴¹, звісний нам уже з часів Юрія-Болеслава як найстарший в боярстві. В одинокій своїй (латинській) грамоті титулує він себе «управителем Руської землі» (*provisor seu capitaneus terre Russie*)⁴² і очевидно він був властивим головою Галичини, під чисто номінальною властю Любарта. Як уложилися відносини на Волині, про се ми не маємо ніяких ближших звісток, але очевидно — і тут мусіли

---

⁴¹ В своїм власнім документі пишесть ся він *Demetrius Dedko*, в двох ранішших грамотах Юрія-Болеслава 1334 і 1335 рр. — *Detko*, в грамоті кор. Людовика *Dechk*, у Янка з Чарнкова *Datko*. Про різні толковання сього імени див. в примітці 3.

⁴² *Capitanes* — се модний в тім часі в землях чеських і польських титул для повновласних намісників більших країв. *Provisor* стрічаєть ся також у сім значінню.

розділити управу між собою бояре, зіставивши Любартови більше номінальну роллю. Тільки пізнійша тяжка боротьба, з участю сил в. кн. Литовського, могла вплинути на збільшенне значіння Любарта в землі, хоч сила боярства зістаєть ся тут, на Волини, великою й пізнійше.

Народні маси, відогравши роллю, яку їм піддало боярство в своїй боротьбі з Юриєм-Болеславом, вернули ся до давнійшої пасивности.

Татарська орда, як зверхник Галицько-волинських князів, також не робила клопотів. Взагалі значінне сеї зверхности часто перецінюєть ся в новійшій літературі, що йде за давніми поголосками в сусідніх з Галичиною й Волинею землях, як вони знайшли свій вираз нпр. у Ів. Вінтертурського: у нього татарські хани безпосередно розпоряджають галицько-волинськими землями, ставлять своїх намісників, побирають річну данину і т. и. Такі погляди повторяють ся і у сучасних істориків⁴³, але в дійсности участь Татар в політичнім життю галицько-волинських земель була дуже мала, й нема ніяких слідів, аби вони займали ся близше тутешніми змінами в особах князів, затвердженнем

---

⁴³ Т. III с. 100-3.

нових князів і т. и. Тому не маємо повода думати, що посадженне Любарта стало ся з якоюсь більш реальною участію тодішнього хана Узбека. Але певні форми ввічливости зі сторони Любарта можна вповні припускати, і нема сумніву що татарським правительством Любарт був признаний як законний князь галицько-волинський: хан Узбек і його наступники підтримують його против иньших претендентів.

Такими претендентами виступили Угорщина й Польща.

Війна 1340 року

Вище вказав я на факти⁴⁴, які приводять нас до здогаду, що ще за життя Юрія-Болеслава, Казимир, роздражнений ворожою політикою галицького князя, а zarazом осьмілений його конфліктом з боярами, ввійшов у порозумінне з Угорщиною що до спільної політики на Руси. Польсько-угорський трактат 1339 р. зробив компроміс історичних претензій Угорщини на галицькі землі з плянами Казимира, і в дусі пізнішого трактату 1350 р. правдоподібно було

---

⁴⁴ Див. т. III с. 129. Літературу боротьби за галицько-волинські землі див. в прим. 4.

рішено, що угорський король дозволить Казимиру здобувати Галичину, буде йому помагати завойовати її, й полишить у його володінню до його живота. (Заразом угорський королевич признавав ся наступником Казимира в Польщі, коли б Казимир не лишив по собі синів, і в таким разі Галичина разом з Польщею мала перейти до нього). Загостренне внутрішніх відносин в Галичині й перспектива боярського повстання против Юрія могли спонукати Казимира завчасу до приготовань до походу на Галичину і до зазиву, щоб і угорський король піддержав його воєнні заходи. І на першу вість про трагічну смерть Юрія-Болеслава оба королі висилають свої війська в Галичину.

На жаль, в сїм першім епізоді боротьби за Галицько-волинські землі зістаєть ся багато суперечного й неясного. Тим часом вияснити по можности сей епізод, супроти того значіння, яке йому звичайно надаєть ся, дуже важно. Тому спинимо ся на нїм трохи ближше.

Про похід угорського короля ми маємо досі тільки випадкову згадку в однім угорськїм документі. Се судовий акт, виданий 14 мая 1340 р. надвірним судєю угорського короля, де сей судя за королївським наказом відкладає речінець процеса між двома шляхтичами наслідком того, що одна з сторін під час того речінця була в поході на Русь (in

Rutheniam) «з воєводою Вілермом»⁴⁵. З того бачимо, що в першій половині мая угорське в'їсько було в поході на Галичину.

Що Угорщина дійсно виступила тоді против Галичини, потверджуєть ся й тим, що Татари, спроваджені Дедьком для оборони від чужих претензій, пограбували потім не тільки Польшу, але й Угорщину. Про результат сього угорського походу на Галичину нічого не знаємо. Судячи тільки з сеї остатньої обставини — татарської пімсти, мусимо думати, що похід сей не був перерваний: Угри дійсно були в Галичині. Над результатами польсько-угорської кампанії взагалі застановимо ся низше.

Похід Казимира на Галичину 1340 року

Про похід Казимира говорять кілька сучасних і пізнійших джерел. Кілька сучасних хроністів з дальших західніх земель згадали про похід Казимира з нагоди викликаного ним сильного татарського набіга на Угорщину й Польщу. Се швайцарський монах Іван з Вінтертуру (Vitoduranus), Іван абат віктрінгського монастиря (в Карінтії), пражський канонік Франтішок. Їх

---

⁴⁵ Текст і детальний розбір документу в прим. 5.

оповідання короткі й досить подібні, хоч і не залежні від себе: очевидно, вони опирали ся на загальній чутці, що розширила ся в сусідніх землях⁴⁶. Згадавши про смерть Юрія-Болеслава наслідком вчинених ним образ релігійному почуттю Русинів, вони кажуть, що Казимир схотів пімстити ся за Юрія-Болеслава як за свого швагра (і Казимир і Болеслав були оженені з доньками Гедимина), спішно напав на Галичину, попустошив її і з великою здобичою вернув ся назад, а Татари пімстили ся за се нападом на землі польські й угорські. Таким чином сі звістки не надають ніякого більшого значіння Казимировому походу: се похід обчислений на здобич, на грабованне, не більше. І при тім є мова про похід тільки оден.

Инакше говорять джерела польські. Маємо їх кілька, з ріжних часів.

Насамперед маємо реляцію самого Казимира до папи, тільки не в повній її основі, а переказаний зміст її в папськїм листї до краківського єпископа з 29/VI. 1341 р. Як видко з сього листа Казимир доносив папі, що вражений убийством Болеслава та латинників побитих підчас повстання на Русі, та бажаючи пімстити ся за обиду католицтву, він рушив з військом на Русь, аби звоювати

---

⁴⁶ Тексти див. в прим. 6.

(*exhugnatus*) собі сей нарід. Він починив там великі спустошення (тут в документі прогалина); але старший (*capitaneus*) сього народу звернув ся до хана Узбека — бо йому ся земля підвласна, — і привів на Казимира велику силу Татар, а окрім того упросив хана вислати превелике татарське військо на спустошення Польщі. Казимир, не маючи помочи від сусідніх католицьких володарів, до котрих звертав ся, а зваживши всі обставини, особливо, що той старший і нарід заявляли охоту піддати ся распорядженням і бажанням Казимира, він уложив з тим старшим і тим народом певну угоду, вимовивши собі службу і послушність їх в певних розмірах. Між иньшими точками умови Казимир присяг, що буде мати в своїй опіці того старшину й народ і заховає їх при їх обрядах, правах і звичаях⁴⁷.

Так звучить ся Казимирова реляція в папськiм переказі — я старав ся можливо докладно передати

---

⁴⁷ Папська буля у Тайнера *Monumenta Poloniae* I с. 434 (ч. 566). Ще раз перевірений з «оригіналом ватиканського архива» текст надрукував Лісевич в *Przewod, nauk i liter.* 1891 с. 91, але ся перевірка нічого не дає (і надрукована з очевидними помилками), а на жаль і Тайнер і Лісевич не кажуть, як велика прогалина в тім «оригіналі» (про неясність сього вираза див. замітку Васілевського в *Ж. М. Н. П.* 1891, XII с. 342).

її зміст. Перше ніж забрати ся до її аналізи, ми мусимо відповісти на питання — чи можлива взагалі критика сеї реляції? Подаючи її, Казимир просив від папи діспензи від тієї своєї присяги на захованне руських «обрядів, прав і звичаїв». В сучасній літературі піднесена була гадка, що таке прошенне діспензи не могло містити в собі ніякої неправди — інакше діспенза була-б не важна, отже ми мусимо вповні вірити Казимировій реляції⁴⁸. Але таке становище було б дуже наївне: річ очевидна, що такі прошення, як і всякі иньші, стилізували ся так, аби можливо ослабити евентуальні аргументи *contra* і піднести аргументи *pro*. З рештою, як покаже аналіза, в реляції сій є й виразні помішання або непевности,

Насамперед в своїм представленню Казимир вяже до купи факти і з свого походу, і значно пізнійші — як зимовий нахід Татар на Польщу, котрого він під час свого походу не міг предвиджувати. По друге — незвичайно ударяє в очі, що стягнувши Татар до помочи й маючи плян навести їх на Польщу, Дедько й иньші Русини

---

⁴⁸ Сим катехизичним аргументом, про правдивість прошень в справах діспензи, обороняв реляцію Казимира Лісевич в своїй рецензії праці Філевіча (I с.), а його аргументи непотрібно прийняв і Терлецький (op. с.).

заразом укладають таку згоду з Казимиром, де признають себе його підданими, і тільки застерігають захованне свого обряду, прав і звичаїв. Далі, як би Казимир заприсяг тільки се, то й діспензи б не потрібував, бо як то признають йому всі, він зовсім не показав у своїй пізнійшій полїтиці охоти ламати руські «обряди, права й звичаї». Очевидно, він присяг на щось иньше, і тепер його реляція старала ся його ролю представити в лїпшій сьвіглі. Бо прецїнь як би то виглядало сказати, що вибравши ся з заміром підбити собі тих схизматиків — убійників Болеслава, Казимир під татарською грозою опинив ся в такій дурній ситуації, що мусїв вирікти ся всяких претензій на Галичину? А що Казимир дійсно попав був у великий перестрах, доводить иньша папська буля, з 1 серпня, видана також у відповідь на реляцію Казимира, вислану, видко, десь в початках липня: Казимир доносив, що в короткім часї надїеть ся великого татарського находу і просить помочи папи та иньших католиків, тож папа поручив єпископам голосити в Польщі, Угорщині й Чехії хрестоносний похід на Татар⁴⁹.

Такі непевности виринають при аналізі Казимирової реляції. Що правда, ми маємо иньше оповіданне, яке дуже близько сходить ся з

---

⁴⁹ Theiner Vetera monum. Hungariae I c. 637-8 (ч. 958-9).

Казимировим. Се оповіданне (принявши, що воно автентичне)⁵⁰ іде від Яна з Чарнкова, архідіякона з Гнезна, польського підканцлера в остатніх лігах життя Казимира й пізнійше. Ян також каже, що Казимир, бажаючи пімстити ся за свого швагра, з великим військом пішов на Русь, і руські бояре, не можучи йому противити ся, піддали ся Казимиру та признали його своїм володарем; але «негодивий пан Датко, воєвода перемишльський», з якимсь Данилом de Ostrow потайки, без відомости иньших руських бояр, удали ся до хана, й той вислав військо, поручаючи йому разом з Русинами попустошити Польщу⁵¹.

Як бачимо, хоч в де чім се оповіданне рїзнить

---

⁵⁰ Перші розділи хроніки Яна викликають взагалі рїжні непевности: деякі, як Цайсберг, зовсім не признавали їх за твір Яна, иньші, як нпр. Філевіч, бачать в них пізнійші, чужі перерібки — див. Zeissberg Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters с. 160, Филевичь ор. с. с. 74 і далі — тут вказані й иньші погляди; див. іще Линвиченко ор. с. с. 461, Лісевич 1. с. с. 91. Я не бачу причин відсуджувати Яна від авторства сих звісток, ще меньше можу згодити ся з поглядом Філевіча, що оповіданне Яна перечить реляції Казимира (для д. Ф. се служить доказом против приналежности Янови оповідання! с. 76).

⁵¹ Monumenta Poloniae hist. II с. 621-2, пор. 629.

ся від Казимирового, але в головнім сходиться ся зовсім: Казимирів похід приводить до підданства йому Галичини, потім згадується татарський напад на Польщу, але не сказано, аби він щось змінив в результатах Казимирового походу, так що виглядає, ніби не вважаючи на сей напад Галичина й далі зістала ся в польським підданстві. Коли одначе пригадаємо собі, що оповідання се виходить від польського підканцлера, а той мусів знати реляцію Казимира папі, то ся подібність знайде своє зовсім природне розв'язання: Ян опер ся в головнім на реляції самого Казимира, бо поминути її, як урядового джерела, не мав причини. Але сам він, видко, не поділяв сеї звістки про підданство Руси Казимиру в 1340 р., бо трошки низше⁵² каже, що спадщиною Юрія-Болеслава (*ducatum Russiae*) володів Любарт аж до р. 1349, коли Казимир позабирав у нього переважну частину тих руських земель⁵³.

---

⁵² Mon. Pol. hist. II с. 629.

⁵³ З подробиць Янового оповідання, окрім обговореної в прим. 3 звістка, що Дедько був перемишльським воєводою, треба піднести ще ту згадку за иншого проводиря Русинів — Данила de Ostrow. Так мають всі кодекси: de Ostrow, так читав і Длугош. Аж Кромер називає його Острозьким (*Daniele Ostrogio*, в вид. Туровского с. 709 — *Daniela Ostrogeja*, через

Лишаєть ся ще третє польське сучасне джерело: Малопольська літопись, чи властиво кінцева записка одної з її верзій — т. зв. хроніки Траски⁵⁴. Вона рішучо ріжнить ся від усіх иньших оповідань тим, що тим часом як всі иньші говорять лише про оден похід Казимира, вона — і тільки вона, говорить про два походи: Казимир на вість про смерть Болеслава коло великодня (16/IV), з малим військом, іде на Русь, нападає на Львів і спаливши замок забирає з собою «Christianos et mercatores» (читати мабуть треба Christianos mercatores, себто чужоземних купців-католиків), з

непорозумінне), а Несецький, прийнявши сю лекцію до своєї статі про Острозьких (Herbarz, вид. Бобровича VII с. 177), причинив ся до популяризації її. Майже всі, хто писав про сі події, говорять про князя Данила Острозького, із новіших письменників тільки Гожицький (Połączenie с. 26) виступив против такого толковання, вказуючи на село Острів в Галичині. За таким толкованнем, що мова йде тут про кн. Острозького, промовляє те, що в середині XIV в. дійсно був на світі князь Данило Острозький (він мабуть згаданий як свідок на грамоті 1366 р. — «князь Данилий», Arch. Sanguszków I ч. 1). Але сього, очевидно, не вистане ще, аби поправляти текст Яна. Иньші аргументи за кн. Острозьким (див. у Филевича, с. 81 — против Гожицького) не мають значіння.

⁵⁴ Див. про нього в прим. 7.

їх родинами, що були сховались у львівським замку (очевидно — зі страху перед Русинами). Забирає ще велику здобичу — скарб давніх князів, між тим кілька золотих хрестів, оден з них з великим куснем Христового хреста, далі дві дорогоцінні корони, дорогоцінну туніку й крісло прикрашене золотом. З сею здобичею вертаєть ся Казимир до дому. Потім тогож року коло св. Івана (24/VI) він іде знову на Русь, уже з великим військом — з 20.000, нищить кілька замків і підбиває собі Русь «на будуще». А хоч Татари в числі 40.000 з таким же або й більшим числом Русинів вибрали ся походом (на Казимира?), але сей похід не удав ся, «й так король вернув ся до дому з побідою й великою славою, без всякої шкоди або утрати когось з своїх панів»⁵⁵.

Се оповіданне, хоч досить раннє (не пізнійше 2-ої пол. XIV в.), має вже виразні сліди легенди, в роді того княжого скарбу і тих, очевидно — коронаційних клейнотів, забраних Казимиром (і то у Львові, що зовсім ще не був княжою столицею), або тих побільшених очевидно чисел військ. Та й самий загальний і неясний спосіб оповідання вказує, що маємо в нїм до діла з досить далеким переказом, хоч як раз се оповіданне, оброблене Длугошом, лягло в основу пізнійшої історичної

---

⁵⁵ Monum. Pol. hist. II с. 860-1.

традиції. Тому подробиці цього оповідання треба брати з певним скептицизмом, а між ними й те, що Казимир в 1340 р. двічі ходив на Русь. Як дата подана тут для першого з тих двох походів досить правдоподібна, бо дуже близько сходиться з датою угорського походу на Русь, так друга мало правдоподібна з огляду на те, що вже в початках липня Казимир алярмував папу вістями про перспективу татарського находу на Русь, і не до нового походу на Русь було йому.

По сих замітках постараємося звести до купи все те, що подають нам джерела до галицьких подій 1340 р.

На першу вість про смерть Юрія-Болеслава королі польський і угорський поспішилися вислати війська в Галичину. Король угорський вислав десь з кінцем цвітіння своє військо під проводом палятина Вілерма, Казимир коло того самого часу поспішився сам в Галичину. Сї походи сталися так скоро, що не можна припустити порозуміння між Угорщиною й Польщею по смерті Болеслава — не стає на те часу. Отже коли в тій одночасности було порозуміння (а на нього така одночасність досить виразно натякає), то мусіло воно бути в давніших укладах. Про результати Вілермового походу нічого не знаємо, очевидно — визначними вони в кождім разі не були. Що до Казимира, то він несподіваним нападом встиг захопити кілька замків і забрав

чимало здобичи. Дуже можливо, що в основі звісток т. зв. Траски про спалення Львова й забрання звідти здобичи (хоч не такої легендарної) лежить дійсний факт. Може якась битва стала ся й під Перемишлем⁵⁶. Дмитро Дедько, що стояв на часі галицької управи, післав «возводити Татар» на Польщу. Ся вість змусила Казимира поспішити ся назад; з рештою його на борзї споряджений похід і не був обчислений на довші операції. З значною добичею вернув ся він до Кракова — з дня 15 мая вже маємо привилей, виданий ним в Кракові⁵⁷. Таким чином його похід тривав коло двох тижнів; був се властиво набіг, обчислений на несподіванку.

Тим часом почали приходити вісти, що Татари ладять великий похід на Польщу. Сї вісти так занепокоїли Казимира, що він на початках липня вислав листи до папи, просячи помочи, і папа наказав єпископам гнєзненському, краківському й вроцлавському голосити хрестоносний похід на Татар⁵⁸. Але звістки показали ся передчасними:

---

⁵⁶ Див. прим. 3.

⁵⁷ Kodeks Małopolski III ч. 662 (с. 37) — фундаційний привилей Грабова, actum Cracovie in octava b. Stanislai anno 1340 — мб. треба розуміти s. Stanislaum in Majo — 8 мая.

⁵⁸ Theiner Vetera monum. Hungariae ч. 959 (с. 638). 3

татарська хмара посунула доперва зимою, в грудні, й попустошила Угорщину й Польщу⁵⁹. Чи брали в

пізнійшого на кілька день листу папи до Узбека, де він каже про татарські напади на Угорщину й Польщу (*ibid.* ч. 960), часом виводять, що татарський напад на Польщу дійсно тоді стався (нпр. Прохаска *W sprawie* с. 20). Але в дійсності папа каже тут, що взагалі стаються такі напади: *cum... inter tuos ac carissimorum in Christo filiorum nostrorum Ungarie et... Polonie regum illustrium officiales et subditos in confiniis imperii sui et regnorum regum predictorum quandoque suscitari contingat dissensiones et guerras*. Так само безпідставно й безпотрібно звязують з галицькими справами напад Татар на Польщу на початку 1340 р. — див. Лісевича в *Przew nauk. i liter.* 1893 с. 187.

⁵⁹ Про неї окрім реляції Казимира, Яна й Траски оповідають, як сказано, Іван Вінтертурський, Іван Віктрінгський і Франтішок Празький, також інші західні хроніки, Іван Вінтертурський каже, що татарський нахід стався в великий піст 1841 р., але вірнішою датою треба уважати подану у італійського хроніста *Comazanis* (*Muratori Scriptores rerum ital.* XII. 742): грудень — січень 1340/1 р. (*del mese di dicembre 1340 e di geunaro 1341*). Поголоски про зближення татарського війська в Пруссії ходили вже в перших днях грудня. Се знаємо з листа пруських єпископів, писаного 3 грудня в Ельбінгу до Риму. В сьім листі єпископи пишуть, що татарський хан вислав нечуване військо, *una cum principibus, maxime cum regibus Litwinorum et Ruthenorum suis tributariis*, а на поміч польського короля не можна рахувати — *Codex diplom. Prussiae* III ч. 21. Прохаска (*W sprawie* с. 20) бачить в сьім документі докір Казимиру, що він хилить ся до згоди з

сім поході участь також і Русини, зістаєть ся неясним: про них окрім баламутного «Траски» згадують тільки пруські рицарі — тільки як чутку.

Казимир, аби забезпечити себе на дальше від таких нападів, увійшов у переговори з Дедьком. Між ними стала згода, запряжена з обох сторін; вони обіцяли не зачіпати себе, може й ще які небудь услуги собі посполу обіцяли — се те, що потім в змінній формі Казимирової реляції стало присягою Русинів на службу й послушність та присягою Казимира на захованне руських обрядів, прав і звичаїв. Галичина таким чином від Польщі оборонила ся. Але як забула ся татарська гроза, Казимир вернув ся до своїх плянів на Галичину. Літом 1341 р. вислав він до папи звісний уже лист, просячи діспензи від зложеної Русинам присяги, і діспензу дістав.

Незалежність Галичини від Польщі й Угорщини в 1341-5 роках

Татарами, але сього в грамоті нема. Про самий татарський набіг і міру його інтензивности не можна виробити собі докладного суду: всі звістки про нього досить загальні; декотрі джерела, як Ян або Траска, кладуть натиск на опір, даний Татарам в Польщі, иньші згадують про елементарні перешкоди, о які розбила ся татарська туча.

Що Галичина не прийшла під владу Казимира по поході 1340 р. й зіставала ся далі під управою Дедька, признаючи своїм князем Любарта, а зверхником — татарського хана, се, на мій погляд — зовсім виразно, показує грамота Дедька з тих часів. Грамота ся не має дати, але судячи з змісту, вона видана скоро по згоді з Казимиром, десь в 1341 р.⁶⁰, Для характеристики тодішньої ситуації вона так інтерна, що варто її в цілости навести. Дедько пише до торунської громади й купців, повідомляючи про кінець війни з Казимиром і заохочуючи до відновлення давніших торговельних відносин з Галичиною: «Памятаючи сьвяті слова: блаженні кротції, яко тії наслідять землю, ми, натхнені Сьвятим Духом, побідили спокусителя людського роду й залишили незгоду, посіяну диявольською покусою між нами й Казимиром, королем польським. Тому даємо знати

---

⁶⁰ Codex diplom. Prussiae III с. 61, поправніше в Hantsisches Urkundenbuch II ч. 690. Фойгт сам приймав для сеї грамоти р. 1341- Gesch. Preussens IV с. 580; натомість видавець в угорських Acta ехтера (т. II с. 259) датує її р. 1347! Кунік, передруковуючи в академічному збірнику, дав дату «коло р. 1342» (с.157). Грамота написана дуже нескладною латиною; не знати, чи тодішні Львовяне лихो вмiли по латини; чи тільки Дедькови трапив ся якийсь лихий писар. Перекладав я її як можливо близше.

всім, хто хоче їхати в Руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно прибувати до Львова (Lemberg), нічого не боячи ся⁶¹. Коли ж би хто хотів прибути на жите, дістане горожанство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давнійше бувало, й інші права, тільки мусить платити чинш. Шкоди ж починені до смерти пана нашого блаженної памяти руського князя, о скільки починені вони Львовянами, беремо на себе сим листом, як і давнійшим».

Як бачимо, Дедько трактує тут Казимира як рівнорядну з собою політичну силу, й нічим не натякає, аби та «незгода» з Польщею скінчила ся підданством Казимирови: Юрия-Болеслава Дедько зве *dominus noster*, Казимира — просто *dominus*.

Висловлена була ще иньша гадка, що Дедько признавав над собою власть не польського короля, а угорського, бо сей умовою з Польщею застеріг собі права на Галичину⁶². На потвердження сього

---

⁶¹ Очевидно, війна з Польщею була перервала торговельні зносини Торуня зі Львовом.

⁶² Старостою z garnienia Wegier на підставі згаданого низше листу вважає Дедька Прохаска (op. s. c. 21), тим часом як Гожіцкий і за ним Терлецький за польськими джерелами уважають його польським намісником, чи взагалі залежним

вказують на грамоту кор. Людовика до Дедька, з літа 1344, в справі мита з кошицьких купців, де Людовик називає Дедька своїм васальом: *fideli suo viro magnifico comiti Dechk, capitaneo Ruthenorum*, і просить та поручає йому (*requirimus diligenter, nihilominus damus in mandatis*) полагодити сю справу⁶³. Але як опирати ся на умові Кароля з Казимиром, то угорський король являв ся володарем тільки в будучности, а польський король — володарем дійсним, і Дедько мусів би Казимира назвати в такім разі *dominus poster* в своїй грамоті. Взагалі ж ніяких вказівок на те, щоб Галичина була Угорщиною підбита в р. 1340, не маємо, і треба б хиба толкувати навпаки, що Галичина, признавши власть Казимира, разом попала під зверхність угорського короля, що собі застеріг права до Галичини. Та в грамоті виданій кілька тижнів пізнійше (17/VIII) в справі тих же кошицьких

від Польщі.

⁶³ Fejér IX. 1 с. 209. Зауважити треба, що хоч Людовик називає Дедька своїм васальом, але дуже гонорує — *vestrae magnificentiae, magnifico comiti*; свого намістника так би він не титулував. Галицьких митників і урядників все зве він *vestri: in locis tributorum vestrorum, per vestros tributarios*, і нічим: не натякає, що се урядники підвласні йому, угорському королеви.

купців, Людовик виразно зве купців з Русі й Польщі заграничними, відріжняє виразно *regnum Russiae* від *regnum Hungariae*, і нічим не натякає на те щоб Русь була під його власттю⁶⁴.

Очевидно, титулятуру Людовикового листу до Дедька треба пояснити тим, що признаючи за собою традиційні королівські права на Галичину, Людовик з того становища називав Дедька своїм васальом, хоч не мав ніякої реальної власти ані над ним ані над Галичиною. Ся властива незалежність Дедька дає себе відчувати навіть в стилізації самого листу⁶⁵. Зверхником Дедька був, як сказано вже, Любарт, до котрого як до зверхника Галичини ще в

---

⁶⁴ Fejér Codex, diplom. IX, 1 c.210: *quod omnes mercatores extranei, de regnis scilicet Russiae, Poloniae et provinciis eorundem in regnum Hungariae venientes*; отже Русь до *regnum Hungariae* не належить.

⁶⁵ Треба запримітити також, що обидва листи Людовика дуже докладно відріжняють Русь від Польщі. В грамоті в справі кошицьких купців Людовик підносить, що з угорських купців галицькі митники беруть більше *quam a populis et hospitibus regni Poloniae et aliorum regnorum* — отже тут *regnum Poloniae* для галицьких Русинів такаж стороння держава як і *alia regna*. В листі до Дедька стоять против себе *regnum Russiae* і *regnum Poloniae*. Очевидно, і до Польщі тоді Русь не належала, вона далі трактується як стара Галицько-волинська держава.

1347 р. писав византийський цісар⁶⁶, а над тим іще — татарський хан. Тим поясняєть ся, що в польській політиці від 1340 р. починають фігурувати разом, як одна коаліція, Tartari, Rutheni et Litfani⁶⁷, хоч перед тим не слідно напруження між Польською короною й в. кн. Литовським.

Дальші заходи Казимира

Ми бачили, що вже в 1341 р., кілька місяців по своїй угоді з Дедьком, Казимир постарав ся звільнити себе — папським розгрішенням — від даної Дедькови присяги й розвязати собі руки до дальшої акції в Галичині.

На жаль, про сі дальші заходи його маємо дуже бідні відомости, так що не завсїди можна відріжнити те, чого не було, від того, чого не знаємо.

З кінця 1343 р. (1 грудня) маємо папську

---

⁶⁶ Див. в т. III с. 141-2.

⁶⁷ Як ми вже бачили (с. 27), ще в р. 1340 пруські єпископи доносили в Рим чутки про спільний похід Татар, Литвинів і Русинів, а трохи згодом — в 1313 р. сам Казимир звернув ся до папи за помочию до боротьби з сею ж коаліцією. Див. Theiner Monum. Poloniae I ч. 604, 605, і 628.

булю, де папа згоджуєть ся на проханне Казимира — відступити йому дволітню десятину з польських епархій на боротьбу з Татарами, Русинами й Литвинами, «що часто нападають на його підданих, починили їм багато шкод і кривд і далі старають ся чинити»; папа видав наказ духовенству про виплату тих десятин. На жаль, стилізація сих буль так загальна й шабльонова, що не можна зміркувати, чи Казимир просив тієї підмоги на розпочату вже війну, чи тільки задуману. В кождім разі потім таки мусіла бути якась війна, судячи з того, що в 1345 р. вороги Казимира доносили папі про угоду його з Литвою, й Казимир виправдувавсь перед папою з того, що він помирился «з литовськими схизматиками» (себ то Русинами з під литовської зверхности). Він поясняв, що вчинив се з біди — тому, що супроти війни, яку розпочав з ним чеський король (в 1-ій пол. 1345 р.), не міг заразом бороти ся з звичайними нападами тих схизматиків⁶⁸.

Відірванне Сяніччини

На той же 1345 р. припадає иньша, не зовсім

---

⁶⁸ Predictis scismaticis guerras adversus te, sicut habent de more, moventibus — ibid I ч. 604 і 628.

ясна звістка. В грамоті даній в маю сього року (9/V) Казимир дозволяє купцям з Нового Санча без оплати ціла їздити на Русь через Беч, Жмігород і Сянік⁶⁹. Стилїзація документа не дуже виразна, й можна б припускати, що тут Сянік означає тільки напрям дороги, але є деякі иньші обставини, що промовляють за відорваннєм Сянока ще перед прилученнєм иньшої Галичини.

Перед усім саме відокремленне Сяніччини в осібну землю. Для сього не було традиції з руських часів, як для иньших «руських земель» Польської корони: Перемишльської, Галицької, Холмської, Белзької й Львівської — себ то давнїйшого князівства Звенигородського. Польське право було заведене в Сяніцькій землі скорше, нїж в иньших землях Галичини; осібного старосту вона також скорше від них дістала. Нарешті з часу між 1345 і 1349 р. ми маємо ряд осадчих привилеїв Казимира для Підгір'я в теперішнім Ясельськїм, і деякі з сих місць майже напевно можна зачисляти до давньої Сяніччини.

---

⁶⁹ *Kodeks Małopolski I* ч. 218: *damus... viam de Sandecz versus Rusiam per Byecz, Smigrod et Sanok aut vbicumque directius et utilius ipsis videbitur pro rebus et mercibus quibuslibet omnimodam transeundi et redeundi in Sandecz facultatem*; грамота друкована з оригінала.

Можна б припускати що Сянїччина зїстала ся за Польщею ще від походу 1340 р.⁷⁰, але обставини, в яких Казимир тоді уклав свою угоду з Дедьком — під татарською грозою, не дуже відповідні для такого здогаду: ледво чи тоді Казимир міг Сянїччину від Дедька виторгувати. Отже можна здогадувати ся (дальше здогадів іти тут не можна), що Сянїччину здобув Казимир під час своєї нової (завсїди де що гіпотетичної) війни, — в 1344-5 рр., і задержав укладаючи ту згоду «з Литвою» 1345 р. Про великість сього здобутка можемо судити з півнїйших границь Сянїцької землі: вона обїймала карпатське Підгірє від польської границї аж до вододїла Ослави й Сяна, порїче верхнього Вислока й околицї на схід від нього, кінчаючи порїчем Сяна, а на півнїч сягала до Сянового колїна (Динїв, Дубецько і т. и.). Одним словом се підкарпатський, західнїй клин Галичини⁷¹.

---

⁷⁰ Про ще ранїйші часи не може бути мови, бо в 1339 р. Сянїк дістав від Юрія-Болеслава свїй звїсний привилей на нїмецьке право.

⁷¹ Про склад Сянїцької землі в XV в. див. Akta grodzkie i ziemskie т. XVI, с. 516. Про запровадження польського права в Сянїччинї — вступну розвідку Ліске в XI т. Akta grodz. i ziem. Що до осїбного староства, то староста сянїцький виступає вже

Кампанія 1349 року

Припускати якісь ще значніші здобутки Казимира в Галичині в тім часі, перед 1349 р., трудно. Бачили ми вказівки на те, що в рр. 1345–1349 Любарт володів цілою спадщиною по Юрию-Болеславі⁷², а всі документи, з яких хотіли вивести доказ, що Казимир уже перед 1349 р. володів Галичиною, не витримують критики з цього становища⁷³. Зрештою виправдання Казимира перед папою за свою угоду з «литовськими схизматиками» зовсім не звучать триумфально.

По тім ми не маємо ніяких звісток про відносини Казимира до Галичини, аж до р. 1349, коли став ся якийсь новий, великий і важний своїми наслідками похід, на жаль — в своїх подробицях

в однім документі 1352 р. — Akta grodz. i ziem. VIII с. 2, тим часом як по иньших руських землях осібних старост стрічаємо ми доперва в остатній чверти XIV в. Осадчі привилеї з Ясельщини див. в. Kodeks Małor. III с. 68–75; з них Копитова лежить півтори милі від Коросна, що належало до Сяніччини (див. т. III с. 498).

⁷² Див. т. III с. 141.

⁷³ Див. прим. 8.

нам зовсім незвісний.

Як бачили ми вже, Ян з Чарнкова каже, що спадщиною по Юрию-Болеславі володів Любарт, аж 1349 р. Казимир, «напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом, і то до волі своєї». Пізнішими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. Казимир здобув Володимир, Белз, Бересте, et alia minora⁷⁴.

Ся звістка знаходить собі потвердження в иньших, зрештою ще скупійших звістках. Так Новгородська літопись записує під р. 1349: «прииде король краковський со мною силою, и взяша лестю землю Волинскую (що се значить взагалі галицько-волинські землі, ми вже знаємо), и много

---

⁷⁴ Monum. Pol. II с. 629 и 630; Філевич відкидав звістки Яна про волинські замки, забрані Казимиром, і границею його здобутків уважав Кремінець (с. 91-3); але він поглядив своїх не аргументував ніякими поважнішими аргументами, і я не бачу причини обмежати здобутків Казимира в 1349 р. самою Галичиною. На Яні опер ся і Длугош, але оповідання його зовсім фантастичне в подробицях. Памятаючи, що Галичину вже забрано в 1340 р., він каже Казимиру підбивати terras Russiae reliquas (III с. 234), і таким чином показує ся консеквентнішим від свого джерела. Про те, що Лучеськ задержав Любарт, він чомусь не згадує.

зла крестианом створиша, а церкви святыя претвориша на латыньское богумерзьское служеніе». Польська літопись Меховського монастиря (в Краківськiм) під тим же роком пише: «під кінець сього року опанував Казимир Руську землю»⁷⁵. Нарешті ми маємо й оден документ (5 грудня 1349), де Казимир забезпечує пруським купцям свободну путь «через нашу землю Руську до міста нашого Володимира» (*per terram nostram Rusie transeundi et ad Ladimiriam nostram civitatem veniendi*), а в титулі сього документа титулує вже себе «паном Руси» (*Dei gratia rex Polonie dominusque terre Russie*)⁷⁶.

Сю кампанію Казимира пробували звязати з катастрофою, що спігкала литовських князів в р. 1348, в битві над Стравою: мовляв Казимир схотів використати сю катастрофу й ударив на Любарта⁷⁷.

---

⁷⁵ I Новг. 350, пор. Полное собр. лѣтоп. IV с. 59, V с. 226, Воскр. I с. 215, Monum. Pol. II с. 885.

⁷⁶ Caro Geschichte Polens II с. 285. Деякі грамоти ранішх дат з титулом Казимира *dominus Russiae* звістні тільки в пізнійших копіях, і непевні. В кождім разі помиляв ся Левіцкый (*Jeszcze w sprawie* с. 484), мовляв Казимир перед 1360 р. не титулував ся володарем Руси.

⁷⁷ Філевіч ор. с. с. 88. Антонович, датуючи акт тимчасової

Сей здогад одначе мало правдоподібний, хоч би вже тому, що між, сею катастрофою й походом Казимира минуло півтора року — так катастроф не використовують. Інтересніша иньша вказівка — що перед сею кампанією Казимир мав зносини з Татарами: згадана вже літопись Меховського монастиря записує під тим же 1349 р., що перед походом Казимира, того року, прибули до нього послы від Татар⁷⁸. Дуже правдоподібно можна здогадувати ся, що навчений попереднім досвідом, Казимир, задумуючи сей похід, постарав ся знеутралізувати Татар, і дійсно, сей раз Татари не відповідають на його похід і забраннє Руси новими нападами: в пізнійших походах на Польщу чуємо тільки «Литвинів».

згоди (див. про нього низше) 1347 роком, толкував, що в 1349 р. скінчив ся її речінець, і тому розпочала ся нова війна — Монографіи I с. 128-9.

⁷⁸ *Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Polonie. Monum. Poloniae hist.* II с. 885. Порівняти з сим оповіданнє московських літописей про неласку, яку стріли Ольгердові послы в Ордї в тім 1349 році — Воскр. I с. 215. Хоч літописець представляє се результатом, московських інсинуацій, але для ситуації воно таки інтересне. Уже Карамзін (IV пр. 349) здогадувавсь, що Ольгерд шукав тут помочи у Орди не на Москву; Карамзін думав, що на Німців, але коли вже здогадувати ся, то треба думати на Польщу.

Збираючи до купи наші звістки, можемо собі сю кампанію Казимира представити так: він завчасу завязав зносини з Татарами й забезпечив собі їх нейтральність. Потім на осінь 1349 р. з великим війском напав на руські землі. Похід сей заскочив Любарта неприготованим. Без великого опору — судячи з браку звісток про якісь сильніші битви, Казимир опанував головніші руські замки, між иньшими Белз, Бересте, Володимир. Любарт задержав тільки Луцьк — не знати, чи за якоюсь угодою, чи по prostu відсидів ся тут. Що похід тривав не довго, видно з того, що 1 вересня ми бачимо Казимира в Кракові — перед походом, а в перших днях грудня з'являєть ся він в Сендомирі — уже по поході⁷⁹.

---

⁷⁹ Kodeks Małopolski III с. 75, Caro II с. 285. Перед 1 вересня похід не міг стати ся: як ми бачили, Меховська літопись кладе його на кінець року, і перед 1/IX дійсно ми стрічаємо Казимира в ріжних містах, положених, більше або меньше далеко від театру війни: 15/VIII в Кракові — Cod. Małor. III с. 73, 26/VII в Баранові в Сендомирськiм — іб. I с. 271, 19/VI в Берестю кувасьвім — Фойгт III 82, 14/V в Кракові — Cod. Małor. III с. 72, 30/III в Радомі — іб. I с. 270. До річи, справлю одну похибку, аби кого иньшого не збаламутила. Філевіч (с. 89), не цитуючи джерел, покликуєть ся на грамоту Казимира з 24/VIII в Сендомирі, де він ще не зве Володимира своїм. Але такого документа в дійсности нема: Філевіч написав се, очевидно, на підставі слів Каро (I.c.), не заглянувши в Codex dipl. Prus. Фойгта, до котрого Каро

Не зовсім ясно, чи стояла в яким звязку з сею кампанією заява Кейстута й його братів, що вони ладні вихрестити ся на католицьку віру. Про се доносив Казимир папі десь найдальше при кінці вересня, і папа в відповідь просив Казимира аби своїми впливами постарав ся довести сю справу до кінця⁸⁰. Можливо, що Кейстут з иньшими князями хотів сею заявою відвернути польський похід, що тоді як раз міг розпочинати ся. Але могла така фальшива поголоска й не стояти в звязку з сим походом.

Та успіх Казимира, осягнений, очевидно, несподіванністю напада, не був певний. Любарт і його брати зовсім не думали Казимиру тих руських земель дарувати, і слідом вибрали ся походом самі. На жаль тільки, наші звістки про сю боротьбу ще біднійші, ніж про Казимирів похід.

Ян, оповівши про успіх Казимира в 1349 р., каже, що наслідком безбожного вчинка Казимира з Баричкою щастє відступило від нього. Литовські князі кількома наворотами набігали й пустошили

відкликуєть ся, а там є грамота зі згадкою про Володимир з 19/VI, і єсть грамота з 24/VIII, але без року і без згадки про Володимир.

⁸⁰ Theiner Monum. Poloniae I с. 525-6 (ч. 691-3).

«князівство Руське», відібрали назад Володимир, Белз, Бересте й інші поменьші замки; спустошили й пополонили землі Луковську, Сендомирську й Радомську, а де приходило до битви, все Поляків за божим допустом бито, так що Казимир нарешті мусів уложити згоду з литовськими князями. Оповідання се обіймає події кількох пізніших років, але не може бути сумніву, що вже в 1350 р., першими нападами, Любарту й його братам удалося вернути собі волинські округи. Звісна вже нам літопись Меховського монастиря записує, що 1350 р. «коло сьвята св. Бартоломея (24 серпня) Литвини спустошили Русь, багато позаберали в неволю, багато повбивали». 24 серпня Казимир як раз був у Львові, і се очевидно стояло в звязку з тим литовським походом. Волинь, правдоподібно була вже страчена перед тим, і треба було боронити Галичини⁸¹.

Боротьба була тяжка, й Казидир на всі боки розглядав ся за способами. Важним успіхом для нього було, що Татари зістали ся неутральними: в 1350-1 рр. нічого не чуємо про них. Аж в 1352 р. з'являють ся вони знову в польських землях.

З Людовиком угорським Казимир відновив

---

⁸¹ Monum. Poloniae II с. 630 і 885, Codex diplom. Prussiae III с. 88.

весною 1350 р. (4/IV) умову, що мав з його батьком в справі Руси. Людовик за порозумінням зі своїм братом Стефаном заявляють, що Руське королівство, на котре вони мають дідичне право, як і їх попередники, угорські королі, відступають вони до живота Казимиру з тим, що коли у Казимира не буде синів, в такім разі разом з Польщею й Русь перейде до Людовика; а коли б у Казимира був син, то чи сам Людовик чи його наступники можуть кожної хвилі собі відібрати Русь від польських королів, виплативши 100.000 фльоренів (очевидно — за ті кошти, які Казимир вложив в свої заходи коло Руси)⁸². Ще важнійше було, що Казимиру удало ся подвинути Людовика й до активної участі в руських справах, і він в рр. 1351-2 сам ходив на Русь.

Окрім того звернув ся Казимир по поміч і до папи. Він представляв, десь на початку 1351 р., що встиг уже, з великим накладом коштів, підбити собі такі великі землі або князівства невірних Русинів, що в них можна утворити сім великих епархій з осібною митрополією. Що оден з сильніших

---

⁸² Ся умова була вперше опублікована Стадніцьким, але з хибною датою 1352 р.; аж Прохаска опублікував її з урядової копії 1357 р. з правдивою датою — 1350 р., в додатку до статі *W sprawie zajęcia Rusi*.

князів руських уже вихрестив ся на латинство з родом і дружиною (!), за намовою Казимира. Але тепер Татари, роздраженні забраннем сих країв, над котрими давнійше панували, сполучивши ся з сусідами Русинів — Литвинами, тягом нападають на польські землі, і против них треба тримати військо, кріпити замки, і для сього потребує Казимир помочи.

Ся реляція дуже характеристична взагалі для Казимирових реляцій до Риму. Аби прихилити папу, Казимир безперечно, побільшив в ній свої успіхи, і дещо попереіначував. І так Галичина, що зіставала ся під Польщею, зовсім не була відповідним тереном для семи «великих» (diffusi) катедр. Загально стилізоване оповіданне про якесь наверненне руського князя з його родом і дружиною будить сильні підозріння. А вже зовсім видумана історія з Татарами. Татари займали нейтральне, а може навіть більше прихильне становище супроти Казимира; се бачимо з тих жадань, які ставив, по словам угорського самовидця, Кейстут людовикови підчас війни 1351 р.: між иньшим жадав Кейстут, аби королі угорський і польський боронили литовських князів від Татар!.. Отже Татари не стояли по стороні Литви. Але зручно стилізована реляція до Риму свою мету осягнула: папа одушевив ся успіхами Казимира й на підмогу його заходів відступив

десятину з усіх польських дієцезій на чотири роки⁸³.

Так узброївшись, забирав ся Казимир до нової кампанії за руські землі — до відібрання утраченого в попереднім році.

Кампанія 1352 року

Звістки наші про війну 1351 р., хоч багатші від попереднього, таки неповні. Занотуємо насамперед звістку про напад «Литви» на Львів того року: Литва спустошила місто й забрала багато в неволю⁸⁴. В сїм можна б бачити продовженне «литовських» походів попереднього року, що змагали до відібрання Галичини й випередили головну кампанію, але звістка ся будить деякі непевности. Могли бути зрештою иньші подібні

---

⁸³ Theiner Monum Pol. с. 531-4 (ч. 702-3); папська буля датована 27/II, реляція Казимира могла бути вислана уже в сїчні, бо не думаю, аби папа так відразу, без намислу, відступив Казимирови десятину за чотири роки.

⁸⁴ Monum. Poloniae II с. 885 — виписка з львівських записок в нотці. Дату сеї записки (intra octavam...) Бельовский не відчитав. Можливі підозріння, чи не належить ся записка до иньшого року (1350 або 1353 — пор. записки Меховські), хоч в самім факті нема нічого неправдоподібного.

факти в першій половині сього року, яких ми не знаємо. Так з оповідання про угоду Людовика з Кейстутом, уложену на Успеніє того року, довідуємо ся, що перед тим Казимир був узяв в неволю Любарта, — не знати коли, чи ще в 1350 р., чи може в якійсь нам незвістній війні в першій половині 1351 р.

Звістна нам кампанія відбула ся літом 85. Польський і угорський королі з військами зійшли ся в Кракові й відси на початку липня рушили разом на Сендомир і Люблин на Волинь. Похід, очевидно, був звернений на Бересте, волость Кейстута, й тому Кейстут виступає головним героєм сеї війни. Казимир рушив з великими силами, але по дорозі захорував і лишив ся в Люблині. Людовик з угорським і польським військом рушив далі, але очевидно до війни великої охоти не мав. Угорський самовидець — учасник похода, що описав нам його, каже, що прийшовши по двотижневім поході на границю Литви, Людовик вислав послів до Кейстута. Людовикове військо, очевидно, увійшло в Берестейсько-дорогичинську землю, волость Кейстута, і Людовик звернув ся до нього з зазивом до згоди. Кейстут прийняв пропозиції, що зрештою й не виглядають тяжко: здаєть ся, Людовик хотів

---

85 Про джерела до неї див. прим. 9.

спекати ся походу й сею угодою звільнити себе перед Казимиром від дальшої участі в тих війнах. Умови були такі, що Кейстут і Любарт задержували на далі свої волинські волости, тільки укладав ся тісний союз їх з Угорщиною й Польщею. Кейстут обіцяє бути помічним Людовику, з тим аби Людовик був йому помічним на пруських рицарів і Татар. Окрім того Кейстут обіцяв вихрестити ся на латинство і з тим мав їхати з Людовиком до Пешту, замість Любарта, що мав натомість бути випущеним з неволі. В Литві мала бути заведена латинська ерархія. На сих умовах уложено 15 серпня згоду з ріжними церемоніями: Людовик присяг на хресті, Кейстут поганським звичаєм — на крові бика, ритуальним способом спеціально для того убитого.

По тім Людовик випустив Любарта, «котрого король польський з великою стратою в людях (*per multorum stragem hominum*) узяв був у неволю в якімсь замку». Натомість узяв в закладні Кейстута і пішов назад. Але три дні пізнійше Кейстут втік зпід сторожі польського війська, що його доглядало. Сей учинок показував виразно, що уложена Кейстутом згода була тільки викрутом. Людовик і Казимир, як оповідає участник сього похода, «бачучи, що їх здурено, дуже засмутили ся, але поправити вже не могли». Инакше сказавши, Людовик не схотів вертати ся й подав ся на Угорщину, а сам Казимир

(мабуť таки ще хорий) не мав енергії чи спромоги сам розпочинати війну з литовськими князями.

Але новий похід мабуť таки тоді ж уложено було на весну. В лютім (1352) Людовик рушив з Буди на Санік і перейшов через Галичину, простуючи до Белза, що, очевидно, вперед був визначений на початок кампанії: під Белзом застав він уже Казимира «з дуже великим військом». Вислали вістників до воєводи (*castellanus*) белзького, котрого угорське джерело зве *Drozge*: взивали його, аби піддав ся. Воєвода, аби протягнути час і скріпити свій замок та дїждати ся помічних військ від литовських князїв, заявив охоту до угоди. Він цїлий тиждень тягнув переговори, підчас їх на очах ворожого війська кріпив свій замок, — між иньшим для оборони напустив воду з ріки в рови кріпости, так що вона обтікала її навколо. Вкінці заявив, що не хоче згоди. Королї пішли здобувати замок, але се показалось неможливим. З рана й до полудня били ся вони, стоячи по горло в холодній, текучій воді, що наповняла рови, і понїши великі страти, вкінці відступили. Між убитими був племенник Людовика, а й сам Людовик підчас приступу дістав палицею по голові, так що злетїв з коня й трохи не пропав. Покалічено Угрїв і Поляків стільки, як каже угорське джерело, що й почислити не можна було. Під вражіннем сього нещастя Людовик другого ж

дня постановив вертати на Угорщину. Але щоб ратувати ся від сорому, деякі дорадники намовили його уложити якусь угоду з белзьким воєводою, бодай про око. Белзький воєвода на тій точці дійсно не робив трудностей і признав над собою якусь зверхність Людовика — повісив на белзьких мурах угорську корогву. Угорське в'їсько, діставши сю сатісфакцію, в перших днях цьвітня пішло собі до дому, а Людовик, аби скорше вернути ся, з близшим окруженнем перебіг навпростець Галичину на Мункач. Екскурсія була досить небезпечна і король трохи не наложив головою в сій дорозі, коли підчас нічлігу Русини запалили хату, де ночував він⁸⁶.

Таким чином сей похід скінчив ся властиво ще гірше нїж попереднього року. Казимир опинив ся в дуже трудній ситуації. Сі два походи Людовика мусїли його переконати, що на сього одинокого свого союзника він не може рахувати, як на певного: Людовик помагав йому з нехочу, більше мабуть з тим, щоб не стратити своїх прав на русь, нїж щоб справді Казимирові пляни підперти.

Перемирє

---

⁸⁶ Про джерела до сеї кампанії див. прим. 10.

А тим часом литовські князі здобули знову важного союзника. Їм удалося відвести Татар від нейтральності супроти Казимира, і коли під час походу 1351 р. Татари згадують ся як вороги литовських князів, в 1352 р. бачимо їх уже литовськими союзниками. Уже під час белзької кампанії чуємо про татарські ватаги в Галичині; вони спустошили її разом з «Литвинами», й угорський король мусів їх вистерегати ся під час своєї подорожі на Угорщину. Ся звістка потверджується запискою одного сучасного німецького хроніста, що в марті того року Татари й Русини напали на польські землі й спустошили їх⁸⁷.

Нещасливий кінець белзької кампанії, здається, дав привід ще до завзятійших татарських нападів. Польські літописи записали тільки спустошення Татарями Люблинської землі, але безперечно вони захопили далеко більшу територію⁸⁸. 3 мая 1352 р. маємо папську булю, писану в відповідь на лист Казимира: Казимир в кінці цвітня доносив папі про тяжкі татарські

---

⁸⁷ Про се див. в прим. 11.

⁸⁸ Monum. Pol. hist. II с. 885 — без близшого означення часу (видавець зовсім довільно датує її 13/V).

спустошення, а папа поручив польським єпископам голосити хрестоносний похід на них — слаба потіха для Казимира⁸⁹.

Літом 1352 р. Казимир, позичивши перед тим від краківських міщан тисячу кіп грошей, вибрався, здається, новим походом проти литовських князів: в серпні стрічаємо ми його в Холмській землі «під Щебрешином містом руським»⁹⁰. Близших відомостей про цей похід ніяких не маємо, але можна здогадуватися, що він то привів до укладу перемиря з литовськими князями. Перемирна грамота дати не має, мусіла бути уложена в вересні 1352 або двох пізніших років — завсіди тільки в вересні, як показує її текст⁹¹. 1352 рік буде найбільше правдоподібним. Окрім Казимира в ній умовляються з литовськими князями ще мазовецькі князі Казимир і Земовит, що мабуть і були

---

⁸⁹ Theineri Monum. Poloniae I ч. 713 (с. 539); буля буквально повторяє звістку вже нам було 1340 р. — Theineri Monum. Hungariae I ч. 958.

⁹⁰ Akta grodzkie i ziemskie V с. 4 (з оригіналу): actum prope Szczebressyno oppido ruthenicali in vigilia b. Bartholomei. Про Казимирову пожичку див. Kodeks. dyplom. m. Krakowa с. 31.

⁹¹ Про неї див. прим. 12.

учасниками того літнього походу 1352 р. Згода тою грамотою уставляла ся на два роки від найблизшого свята Івана Купала; в тім часі обі сторони мали задержати свої володіння *in statu quo* і супроти них держати ся повної нейтральности. В справі Кейстусової утечі мав відбути ся з'їзд на весну і розсудити, чи мав Кейстут моральне право утікти: литовські князі, очевидно, доводили, що Любарта Поляки зловили підступом (по кривдѢ), отже й Кейстут не винен, що утік від Людовика. Коли-ж би признано його винним, в такім разі Любарт має бути відданий назад у неволю угорському королеви.

Хоч перемире се в дійсности не було дотримане, воно інтересне власне тим, що кидає свігло на тодішні відносини сторін на українській, галицько-волинській території. Перемирна грамота признає за Казимиром землю Люблинську і Львівську, себто Галичину цілу, се — «Русь што короля слушаєть». За литовськими князями зістають ся землі Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська, себто ціла Волинь в своїм давнім складі. Тільки Кремінецька волость признаєть ся нейтральною — се натякає на якусь війну за Кремінець: Кремінецьку волость підчас перемиря має держати оден з литовських князів, Юрий Наримунтович «от князий литовськихъ и от короля».

Підчас перемиря не вільно зачіпати противника. В спірних українських землях не можна ані ставити ані відновляти замків. Поляки не можуть брати участі в поході угорського короля, як би він пішов на Русь, так само й литовські князі не можуть брати участі в походах Татар на «Львівську землю». Ся обставина, що сторони ручать лише за себе, а не обов'язують ся здержати й своїх союзників від походів на спірні території, кидала досить непевне сьвітло на щирість їх угоди і не обіщувала трівки самому перемирю.

І так в результаті війни 1350-2 рр. литовським князям удало ся вернути собі всі волинські землі, але Галичину таки затримали Поляки. Се був важний успіх з польської сторони — він був початком уже трівого прилучення Галичини до Польської корони.

Що правда, се володінне, особливо в східніх частях Галичини мусіло бути поки що дуже проблематичне, й опирало ся мабуть головно на кількох залогах в більших містах, та може ще на нечисленних громадах німецьких кольоністів. Оповіданне про подорож Людовика через східню частину Галичини, по лнії Белз — Мункач, отже через околиці Львова, Городка, півнійшого Стрия, в 1352 р., показує, що польське панованне тут було зовсім ілюзоричне. Угри чули себе як на ворожій території; про Поляків ані слуху, чуємо тільки

Русинів та татарські ватаги⁹². Але при тім усїм литовські князї признавали Галичину Казимиром, і се було, повторяю, важним успіхом його⁹³.

Розірваннє угоди

Як я вже сказав, перемире, коли б воно не було уложене, не уставило згоди між Казимиром і литовськими князями й не перервало боротьби за галицько-володимирські землі. Вона тягнеть ся й далі, що найменше в рр. 1353-56; дальше всякі звістки гинуть, хоч боротьба мабуть ішла таки далі.

Я підносив уже, що сама стилізація умови, відкриваючи фіртку для союзників обох сторін, не свідчить про щирю охоту їх до згоди. Литовські князї, зіставляючи в сій угоді Галичину за Казимиром, не могли помирити ся з утратою сеї «полуотчини» Романовичів і далі старали ся

---

⁹² Historiae Hungaricae fontes III с. 165- 6.

⁹³ На нічим не опертий погляд Філевіча, що Львівську землю перемирна грамота признавала тільки в тимчасовім володінню Казимира (с. 99, пор. с. 97). Се володіннє не було більше тимчасовим, як і володіннє Володимирською землею Любарта. Філевіч покликуєть ся як на доказ на грамоту Пакославу на Ряшів, де Казимир каже, що він володіє Русию favente Domino; але сього аргумента я вже зовсім не розумію.

вернути її собі. Так само Казимир, очевидно, не залишив плянів на Волинь. Маємо начерки буль без року, з місяця цвітня, де папа на прошенне Казимира звільняв його з присяг і обов'язань по трактам з ріжними «як вірними так і невірними володарями»: він їм повідступав був ріжні князівства й краї, на які Польща мала стародавні права. З адресів буль, що мали бути розіслані на основі того начерку, бачимо що Казимир розумів трактати з королем чеським (про Шлезк), пруськими рицарями (про поморські землі) і з литовськими князями Ольгердом, Кейстутом, Любартом й иньшими про землю Володимирську, Берестейську, й Холмську⁹⁴. Обмірковуючи всі обставини, не можна датувати сього концепту инакше як р. 1354⁹⁵. Він показував би, що Казимир

---

⁹⁴ Mosbach Wiadomości do dziejów polskich z archiwum prowincyi Szląskiej, с. 43.

⁹⁵ Концепт має дату: Avinionii XII Kal. maii anno secundo. Отже котрого папи другий рік пановання, не сказано. В тім часі змінило ся троє пап: Климент VI, Інокентий VI і Урбан V, і в рахунку можуть іти отсі роки: 1344, 1354 і 1364. В 1344 Казимир ще з Ольгердом і Кейстутом не мав нічого до діла, скільки знаємо, і зрікав ся не Волини тільки, а й цілої Галичини; перед 1364 р. нема сліду ніякого перемиря. Тому вже Мосбах, видаючи сей концепт викомбінував вірно р. 1354, хоч перемирний трактат з Любартом хибно датував 1340

уже скоро по уложенню перемиря 1352 р. носив ся з гадкою його розірвання, ще перше ніж дала до того якийсь привід литовська сторона. Але папа мабуть забарив ся з своїм розгрішеннем, збираючи від себе відомости про ті обовязання, від яких хотів себе звільнити Казимир, і вже перед висланнем тих буль розгоріла ся на ново війна з литовськими князями.

Війна 1353-6 рр.

З 1353 р. знаємо, що літом того року війська Любарта пустошили кількома наворотами Галичину. В маю вони спустошили Львів, в липні здобули Галич і забрали масу невільників і здобичи. В серпні напав Любарт на Сендомирську землю й спустошив околиці Завихоста. Правдоподібно, й інші литовські князі також набігали на польські землі, судячи з звістки, що Казимир того року почав муровати замок в Плоцку з огляду на литовські напади⁹⁶. В осени він пішов походом: маємо його

роком.

⁹⁶ Monum. Pol. hist. II с. 885; дата: post festum Trinitatis дає розуміти, що се був напад осібний від пізнійшого нападу на Галич, датованого Длугошом 7/VII. Длугош т. III с. 247: джерело незвісне, оповіданне, очевидно, взяте з якоїсь хроніки й не має в собі нічого підозрілого.

грамоту, видану 23/X. 1353 р. в таборі під Белзом⁹⁷; але експедиція ся, очевидно, не мала успіху. Напади йшли далі. З осени 1354 р. маємо булю, де папа відступає Казимиру половину десятини з церковних доходів «на боротьбу з поганями», а кілька місяців пізніше, на нові донесення Казимира про брак гроша на боротьбу «з невірними народами Татар і Литвинів, що від довшого часу (*pluribus annis elapsis*) нападають на польські землі й чинять великі шкоди», — папа відступив Казимирови цілу десятину на дальші чотири роки. В 1356 р. заносить Казимир папі скаргу, що пруські рицарі не тільки не допомагають йому в війні, яку він вів перед тим і тепер веде з Литвою, а ще й тримають з нею; так само нарікав і на польських єпископів, що вони не досить підперають його в сій боротьбі⁹⁸. З сих листів бачимо виразно, що боротьба з Литвою тягла ся в

---

⁹⁷ In statione prope Beldsz in terra Russye. Kodeks Małopolski III ч. 702 (видання з оригіналу). Похід сей досі не завважено.

⁹⁸ Theiner Monum. Poloniae I ч. 739, 742, 769 і 770 (с. 556, 558, 577-8). Підозрівати, що тут Казимир видумував про свою війну з Литвою; неможливо: польське духовенство, котрому папа наказував давати десятини Казимирови, кожної хвили могло б виказати брехню, тим більше коли ще Казимир і скаржив ся на нього.

сих роках далі, хоч і не маємо ніяких подробиць про неї.

Окрім папи, що не тільки помагав Казимиру десятинами, але й позичав йому гроші⁹⁹, Казимир старався порушити до діяльнійшої участі в руській справі угорського короля. З поч. 1355 р. маємо дві грамоти Людовика: з одної довідуємося, що Казимир позичив від нього якусь — очевидно значнійшу суму на руську війну (*donec possessionem pacificam obtinere valueritis regni pignotati*). В другій грамоті Людовик, в відповідь на прошеннє Казимира, аби взяв участь в задуманім поході на Литву, обіцяє або особисто прибути, або прислати військо більше, ніж він коли небудь посилав¹⁰⁰.

В сих словах можна б бачити натяк, що і в попередніх роках Людовик посилав якусь поміч Казимиру, тільки не значну. Дійсно, у сучасного італійського хроніста Вілянї ми знаходимо оповіданнє про якийсь похід Людовика разом з

---

⁹⁹ Theiner Monum. Pol. I ч. 779, 1357 р. — папа пригадує Казимиру, аби звернув позичені від нунція 5.000 фльоренів.

¹⁰⁰ Грамоти у Догеля Codex diplom. Poloniae I с. 37 (про позичку) і 38 (про поміч), відти передрукував Fejér Codex diplom. Hungariae IX 2 ч. 178-9 і Милькович дод. IV і V.

польським королем на Татар, за Бог, в 1354 р.¹⁰¹ В оповіданню Вілянї сей похід має зовсім фабульозний характер: королі ведуть 200.000 кінноти і без бою змушують татарського хана до вихрещення. Але в основі його може дійсно лежати реальний факт — спільний похід угорсько-польський на Татар в 1354 р.

Чи став ся в р. 1355 якийсь значнійший похід зі сторони Казимира й Людовика, відповідно до тих обіцянок, зістаєть ся незвісним, і тільки з папської кореспонденції бачимо, що війна тягнула ся дальше.

Вкінці став ся важний факт, що мусів рішучо вплинути на ослабленне литовського натиску. Як довідуємо ся з тої ж папської кореспонденції, в р. 1356 десь, а може й де що скорше Казимиру удало ся знову порозуміти ся з Татарами й відвернути їх від Литви¹⁰². Про се поспішили ся донести папі,

---

¹⁰¹ Вілянї — кн. IV гл. 5: з Людовиком ідуть *te d' Arrolonia e di quello di Proslavia*; я думаю (пор. прим. 11), що сей другий властиво означав того ж Казимира, через непорозумінне.

¹⁰² Характеристично, що ще в осені 1356 р. (в серпні чи вересні?), скаржучись папі на пруських рицарів і на своїх єпископів за брак підпори в боротьбі з невірними, Казимир нічого вже не згадує про Татар, а говорить тільки про Литву. Я думаю, можна майже на певно сказати, що в тім часі союз з

відвдячуючись Казимиру за його недавні скарги на них, пруські рицарі, десь в самих початках 1357 р. Вони писали, що Казимир обов'язав ся платити Татарам значну річну данину за ту частину Руської землі, яку він держить у себе¹⁰³, і що він грозить

Татарами був уже довершеним фактом. Одначе відсувати його значно назад, як робить нпр. Філевіч (с.99), кладучи сей союз уже на р. 1353, не вважаю можливим супроти Казимирових плянів боротьби з Татарами в другій половині 1354 р. і оповідання Вілянї про похід на Татар 1354 р.; та й пруські рицарі в такім разі, думаю, скорше-б довідали ся про сей союз і донесли про нього папі. Філевіч вказує на грамоту Казимира Пакославу на Ряшів, де король згадує про посольство Пакослава до Татар pro communi bono Polonie et Russie — що сей Пакослав pacem et tranquillitatem ordinans ad tartaricas nationes descendere non expavit (Codex dipl. Pol. I, с. 204). Прохаска в недавній своїй замітці (Przyczynek) зв'язує з сею місією Пакослава поголоску про плян Казимира взяти собі жінку Татарку (про се Вроцлавяне мали звістку в початках марта 1354 р. — Kom с. 171). Але близшої дати місія Пакослава не має. Коли вона мала місце десь в 1353 р., то видно не удалась. Але може бути, що Пакослав їздив до Татар ранійше, коли укладав ся попередній союз Казимира з Татарами, з 1349 р.

¹⁰³ Quodque iam pro certa parte terre Ruthenorum scitmaticorum, переказував папа їх реляцію Казимирови — quam tibi cum multa Christianorum effusione sanguinis vendicasti, eorundem Tartarorum regi in non modici annui census prestatione tributarium te fecisti.

пруським рицарям звернути сей союз з Татарами против них¹⁰⁴. Ся звістка про обов'язання Казимира супроти Татар вповні відповідає татарським відносинам і тому варта всякого довіря. Для Казимира сей союз з Татарами був дуже цінним набутком, бо ослабив литовські сили.

Кампанія 1366 р.

Ворожі відносини з Литвою тягнули ся дальше¹⁰⁵. На се маємо натяк з поч. 1359 р. і зовсім ясну звістку з 1363 р., коли папа на прошенне Казимира дає розгрішення всім, хто візьме участь в

---

¹⁰⁴ Theiner Monum. Pol. I ч. 776 (с. 581): була писана 24/I 1357, значить рицарі свою реляцію вислали не пізнійше початку січня, а мабуть і скорше: можна думати, що папа не поспішив ся з доріканнями на адресу свого «улюбленого в Христі сина», а може наперед постарав ся провирити звістку про союз з Татарами.

¹⁰⁵ На нічим не опертий здогад Линниченка (Крит. обзорь с. 469), що в 1357 р., по блискучій побіді Людовика над Литвою (звістка Віляні), стала ся якась угода з Литвою, «яка мабуть лише відновила умови трактату 1351 р.» — се здогада silentio, і то не повного. Що Віляні властиво нічого не говорить про Литву, підніс уже Губер (ор. с. с. 16), супроти виводів угорських істориків — Салая і Феслера, що зробили з тої звістки Віляні похід на Литву.

боротьбі Казимира «проти Литвинів, Татар і інших невірних і схизматиків», на 12 літ від того року¹⁰⁶. Але подробиць з сеї боротьби ніяких не маємо.

Аж у 1366 р. Казимир зібрався з силами, щоб задати Литві рішучий удар.

Похід, здається, випредило зближення його з пруськими рицарями. Уже перед тим посередничив між ними папа¹⁰⁷, стараючи ся вигладити напруження, які виникли на ґрунті не тільки політичних, а й торговельних відносин¹⁰⁸. Заходи, очевидно, не лишилися даремні — про се свідчать трактати 1366 р., де відновлена була в інтересах Пруссії свобода торгівлі, і особиста візита Казимира: в осени 1366 р. він їздив сам до

---

¹⁰⁶ Theiner Monum. Poloniae I ч. 789 і 833 (с. 588 і 618). В першій з сих грамот папа поручає арцибіскупу пражському постарати ся помирити Казимира з пруськими рицарями, бо через їх незгоду *infidelium Letuwinorum cornua, ad que prosternenda iidem rex, magister et fratres sua fidelia consueverunt impendere studia et labores, in christicoliarum dispendium eriguntur.*

¹⁰⁷ Див. попередню нотку.

¹⁰⁸ Про сю торговельну політику Казимира див. т. VI с. 30–2.

Марієнбургу¹⁰⁹. З огляду на се треба думати, що підчас кампанії 1366 р. на Литву ударили з двох фронтів Поляки й пруські рицарі не випадком, а за обопільним порозумінням. Татари також, коли може й не були вже союзниками Казимира, трималися в усякім, разі ворожо супроти Литви по недавніх прилученнях руських земель литовськими князями і конфліктах Татарської орди з литовськими військами на Поділю. Литва була полишена сама собі й тим пояснюється, що по неудачі 1366 р. литовські князі о стільки тратять духа, що пристають на угоду, яка признавала Казимирови його здобутки на Волини.

Одиноким джерелом нашим про похід Казимира 1366 р. зістається все ще Ян з Чарнкова, а він оповідає тільки от що: «В р. 1366 Казимир,

---

¹⁰⁹ Про подорож Казимира до Марієнбургу див. у Германа Вартберге, Торунського анналіста й Йогана Посільге — *Scriptores rerum prussicarum* II с. 556, III с. 85. Каро хибно клав сю подорож на 1865 р. (II с. 343), і сю помилку повторив Філевич (с. 103), не цитуючи зовсім джерел, хоч помилку Каро виказав докладно уже Штрельке — *Script. rer. prus.* III с. 85. Не вважаючи на хибне датованне, здогад Каро, що се зближенне Казимира з пруськими рицарями треба ставити в звязок з спільною акцією против Литви, зістається вповні правдоподібним, хоч ми й знаємо тепер, що ся подорож Казимира стала ся вже по поході його на Любарта (див. низше).

зібравши велике військо, зробив сильний напад на руські землі. Князь Юрій белзький піддав ся йому, але потім показало ся, що ся покора його була фальшива. Король здобув силоміць Володимирську землю, з усіма її замками, що держав Любарт, і віддав її цілу Олександрю, братаничу Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм король дав князю Юрию»¹¹⁰.

Се скупе оповідання можна доповнити лише небогатами подробицями, які можемо витягнути з сучасних документів.

І так бачимо, що ще в 20-х днях липня Казимир був у Кракові. З дня 28/VIII маємо грамоту видану ним в Володимирі¹¹¹. В другій половині

---

¹¹⁰ Monum. Pol. II с. 631. На оповіданню Яна опер своє оповідання Длугош, розмалювавши його своїм звичаєм (III с. 307-8). Одиноке, що дає він нового — се дата походу: *post festum sancti Iohannis Baptistae*. Ся дата, хоч не зовсім докладна, як побачимо зараз низше, мусить бути зачерпнена з якоїсь літописи, нам незвісної. Семкович (ор. с. с. 378) уважає ще деякі Длугошеві подробиці самостійними, але всі вони іпсіците містять ся в Яновім оповіданню.

¹¹¹ Akta gr. i ziem. III ч. 16. Супроти важности сеї володимирської грамоти для хронології війни я близше застановляв ся над її автентичністю. Оригінал її не будить ніяких підозрінь; численні підписи свідків також вповні

жовтня він уже знову в Кракові. Таким чином похід відбувся в серпні головно¹¹², очевидно — був скорий і несподіваний¹¹³. Тим пояснюється, що

сходять ся з іменами польських senatorів і урядників того року. Одно що може будити підозрінне — се що в сій грамоті між маєтностями Януша канцлера виступає с. Кобиле, а в иньшій грамоті тогож року (Kod. Małor. III ч. 789) с. Кобиле виступає королівщиною. Але сї грамоти належать до двох ріжних осад, як вказано видавцями сих документів.

¹¹² З сим отже сходиться до певної міри означенне, подане Длугошом з незвісного джерела, що Казимирів похід став ся по Івані Купалу.

¹¹³ Грамоти Казимира з 1366 р. взагалі не лишають в сїм році иньшого часу для походу аж до серпня-вересня: 7/І бачимо його в Сендомірі (Kod. Małor. III ч. 788), 18/І в Вислиці, 28/І в Опатові (Kod. Małor. I ч. 282-3), 6/ІІІ в Сончі (III ч. 789), 20/ІІІ в Жарнові, в Краківськїм, 31/ІІІ в самім Кракові (I ч. 284-5), 25/ІV в Сяноці (Akta grodz. i ziem. III ч. 15), 30/І в Вислиці (К. М. I ч. 191), 25/VI в Кракові. (Kodex m. Krakowa ч. 37), 9/VI в Лельові, в Краківськїм (К. М. III ч. 793), 22/VII в Кракові (I ч. 287), 28/VIII в Володимирі (Akta grodz. i ziem. III ч. 16), 17/X в Опатові, в Сендомірськїм — мб. в повороті з походу (К. М. III ч. 794), 19/X в Кракові (I ч. 288), 21/X в Шидлові, в Краківськїм (III ч. 795). Потім не маємо грамот з падолиста-грудня, і на сей час мабуть чи не припадає подорож Казимира до Марієнбургу. Сї обставини разом з тою грамотою його, виданою в Володимирі, й звісткою Длугоша не лишають місця непевности, що похід відбувся в серпні, зачавши ся може ще в липні.

Казимир так скоро здобув Володимир. Ішов Казимир, судячи з Янового оповідання, на Белз, як і в 1352 році. Юрий Наримунтович, що сидів тут, захоплений сим нападом заявив, що піддаєть ся Казимирови, і той не тільки зіставив йому Белз, але додав іще Холм (так би виглядало з Янового оповідання)¹¹⁴.

Трактати згоди

Що до результатів сього Казимирового походу, то про них окрім оповідання Яна з Чарнкова можемо судити ще з певнішого джерела — з трактатів Казимира з литовськими князями¹¹⁵. Сих трактатів маємо два, вони стоять в очевидній тісній звязи з собою, а хоч обидва не мають дати, одначе з усякою правдоподібністю мусять бути звязані з Казимировим походом 1366 р. Одна грамота — се угода Казимира з усіми литовськими князями, друга — спеціальна умова з Любартом, що доповняє першу й близше уставляє пограничну лінію нових здобутків Казимира з володіннями

---

¹¹⁴ Про суперечку за сього Юрия див. прим. 13.

¹¹⁵ Про них див. прим. 14.

Любарта.

Першу грамоту укладають з Казимиром та з його новими Васаліями (Юриєм Наримунтовичом і Юриєм та Олександром Коріятовичами) князі Ольгерд, Кейстут, Явнута й Любарт з своїми синами. Має се бути вічна згода, «миръ вѣчный». Польща дістає Володимирську землю, одначе без східніх волостей, що лежали за р. Туриєю (Ветли, Лѣбязь, Чернечгородок, Камінь, Мельниця). Любарту зістаєть ся Луцька земля, одначе без західно-полудневих, пограничних з Галицькою землею волостей, що дістають ся Казимирови (Кремінець, що вже в 1352 р. був у сфері Казимирових претензій, також Олесько, Перемиль). Окрім того під польську зверхність пішла Холмсько-белзька земля Юрія Наримунтовича, з Грабовцем, Щебрешином, Лопатином. Натомість король вирікаєть ся всяких претензій на Дорогочинсько-берестейську землю, що належить до Кейстута, а Кобринська волость — до Ольгерда. Між Ольгердом і Казимиром уставляєть ся союз («коли язъ пойду князь великий с братом своимъ королемъ на войну»). Окрім того ближший заціпно-відпорний союз уставляєть ся між Казимиром і Любартом: «коли королеви надобе на своє неприятели, Любартови помогати своїми людми, а коли надобе будет Любартови на своє неприятели, королеви ему помогати». Давнійші

кривди й недодержання умов (правдоподібно розумієть ся умова 1352 р.) ідуть в непамять, як і самі давніші умови. Для пограничних спорів уставляють ся комісари від обох сторін, що мають відбувати суди під Городлом над Бугом: «судити королевимъ судіямъ Полонина по польському закону и вины на немъ взяти по польському, а рускимъ судіямъ судити по своєму закону и вину взяти по рускому закону». Дальші постанови що до обопільних відносин, як би показала ся в них потреба, мали постановляти ся на княжих з'їздах обох сторін.

Друга умова, як уже сказано — сепаратна, з Любартом самим; вона розвиває й доповняє попередню. І так тут докладнійше уставляєть ся границя між волостями короля й Любарта (по верхівям рр. Стохода, Туриї й Луга); розграниченне таке було неминуче потрібне супроти того, що поділ волостей в 1366 р. розривав старинні границі земель. Далі забезпечувала ся сим трактатом свобода торговельних зносин: виключалось підвисшенне давніх мит і так широко розповсюднений в тих часах примус — возити товари по певним дорогам, на певні, властивою протеговані міста («а по старимъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды пойдеть»). В політиці роз'ясняла ся дуже важна точка, котрої не могла дотикати

попередня «вічна» умова: яке становище має зайняти Любарт, коли б прийшло до конфлікту литовських князів з Казимиром. Сепаратна умова постановляє, що Любарт в такому разі має зістати ся нейтральним: «князю Дмитрию (Любарту) помогати королеви на всякого неприятеля, опроче своєѢ братьѢ, — а коли братья княжа пойдуть на короля, князю Дмитрию братьи не помогати».

При звiснiй тiснiй солiдарности Гедиминовичiв ся постанова має особливше значiннє: вона показує, що на пiдставi умови 1366 р. Любарт з своєю волостию ставав в становище близьке до того, як в 1352 р. Юрий Наримунтович держав Кремiнець «оть князий литовьскихъ и отъ короля». В загальнiй умовi литовських князiв з Казимиром ми також знаходимо постанови, що натякають на таке посереднє становище Луцької волости¹¹⁶.

---

¹¹⁶ «А коли язъ пойду, князь великий, съ братомъ своимъ королемъ на войну, тогда пойти Любартови ись всѢми людми своими». Про обопiльний обовязок помочи мiж Казимиром i Любартом говорить ся низше, отже тут треба розумiти щось иньше: або тим зазначаєть ся певна залежнiсть Любарта на обидвi сторони — i вiд Литви i вiд Польщi, або ограничуєть ся його право помагати литовським князям тiльки тими разами, коли вони будуть вести вiйну в союзi з Казимиром. В обох разях вивiд буде однаковий, але при другiм толкованню тут буде *implicite* лежати й умова розвинена в сепаратнiм трактатi:

Як я вже сказав, умови 1366 р. свідчать про сильну моральну депресію, в яку попали Любарт і його брати наслідком несподіваного нападу Казимира й його успіхів. Умови укладали ся безпосередно по завойованнях Казимира: сепаратна умова десь мабуть в жовтні 1366 р., в першій його половині, загальна ще скорше, і литовські князі згоджували ся відступити на «вічні часи» Казимиру більшу половину Волини, собі лишаючи тільки Берестейщину й Луцьку землю. Але так трагічно на сю умову литовські князі певно не дивили ся, та й Казимир сам сеї «вічної» умови не брав серіозно, коли укладав з Любартом осібну умову на випадок війни з литовськими князями. Деякі з новіших дослідників навіть припускають, що ся сепаратна умова уложена вже по розірванню відносин Казимира до литовських князів, та се гадка довільна й не годить ся з солідарністю Ольгердовичів.

Ворожі відносини між литовськими князями й Казимиром відновили ся досить скоро. Полишаючи на боці звістку з 1868 р. про напад Кейстута на Мазовше, не обняте умовою 1366 р.¹¹⁷, ми маємо з

Казимир забезпечує себе, щоб Любарт не вдарив на нього, коли б його брати почали якісь ворожі заходи проти Польщі.

¹¹⁷ Monum. Poloniae hist. II с. 631 — пор. толкованне у Длугоша III с. 312–8.

мая 1369 р. папську булю до польських єпископів, де папа переказує відомости, які дістав недавно від королів угорського й польського про нову війну з Русію й Литвою. Між королем польським і «деякими схизматиками та невірними», пише папа, до недавна стояла угода, так що польський король себе чув безпечним з сього боку; тим часом тепер сі невірні «з прирожденної своєї злоби й клятої підступности» напали несподівано на його землі, попустошили землі й позаберали людей в неволю. Між иньшими шкодами зруйнували вони «в краківській дієцезії» сильні замки *Wrucz*, *Plonee*, *Rotemburch* і *Polcolsko*¹¹⁸. Обидва королі просили отже, аби папа поміг Казимирови грошима для відновлення тих замків і взагалі для боротьби з тими «невірними», й папа відступив йому десятину всіх церковних доходів на два роки¹¹⁹.

---

¹¹⁸ Трудно відгадати, які то замки розумів Казимир. *Rotemburch* звучить як німецький переклад Червоногорода; сей замок звісний нам з кінцем XIV в. (наданне Спиткови Поділя 1395 р. — *Czerwoní grod*); дивно тільки, що він був би тут названий по німецьки. *Wrucz* пригадує галицький Урич з його загадковим замком (див. вище, т. III с. 470 і прим. 13).

¹¹⁹ *Theiner Monum. Poloniae* I ч. 882 (с. 653); пор. там же було ч. 886, з котрої видно, що не задовольняючись доходами, які папи йому відступали. Казимир ще й на власну руку

Війна 1368-9 рр.

Не підлягає сумніву, що тут іде мова про литовських князів, що, значить, десь в р. 1368 р. уже розірвали угоду з Польщею й попустошили якісь сусідні — мабуть галицькі землі¹²⁰. З сим можна звязати й слова про литовські напади на Львів в надання Казимира місту Львову на міські ґрунти, виданім літом 1368 р.¹²¹

Про дальший розвій сеї боротьби ми не маємо ніяких звісток. З оповідання Яна з Чарнкова можна здогадувати ся, що Юрий Наримунтович не довго зістав ся в послушности Казимирови, і землі

забирав собі церковні гроші, — папа рахує їх на 6420 фльоренів.

¹²⁰ На новий рік 1368 р. Юрий белзький пробував у Львові — бачимо його свідком на одній грамоті, виданій тодішнім старостою руським Отоном Пілецким. Видко, відносини тоді ще були не порвали ся. (Грамота видана Линниченком при студії: Критическій обзоръ і т. д. дод. III).

¹²¹ Civitas Lemburgensis per insultus infidelium Lythuanorum — proch dolor — fore noscitur aggravata et praeventa, — Akta grodz. i ziem. III ч. 19. Про автентичність сеї грамоти див. там же с. 41-2.

Белзька й Холмська були в рр. 1368-9 знову страчені для Польщі. Натомість Олександр Кориятович, що дістав від Казимира Володимирську землю, по словам Яна, зістав ся вірним Казимирови до його смерти, і Володимирська земля до смерти Казимира зіставала ся при Польщі, в тісній залежності від неї. Олександр титулує себе на печатці «володимирським князем», *dux vladimiriensis*¹²², але супроти безпосередніх розпоряджень Казимира в Володимирі треба думати, що становище його було посереднє між князем і простим намістником. Власне в остатніх двох роках свого життя (1366-70) Казимир з великим заінтересованнем, ложачи в то великі гроші, займав ся будовою нового, мурованого замка в Володимирі — може з огляду на той розрив з Литвою.

Супроти того всього можна думати, що війна Литви з Польщею в тих роках (1367-70) великих розмірів не прибрала. Аж смерть Казимира приносить за собою катастрофу, описану досить докладно у Яна.

---

¹²² Печатка Олександра, відірвана від грамоти 1375 р. (коли він володимирським князем уже не був) у Дзялиньского таб. 3 і Фосберга таб. 24, в остатнє у Пекосїньского ч. 512 (див. низше).

Казимир умер в падолистї 1370 р. Олександр Кориятович, що правив Володимирською землею, під ту хвилю був також у Кракові. Користаючи з того, що вся увага польських правительственних кругів була зайнята зміною правительства й династії (корону польську мав дістати на підставі звісної нам умови Людовик угорський), Любарт з Кейстутом приступили під Володимир. Начальник залоги, нїякий Петраш Турский з Ленчицької землі, настрашив ся сього походу й капітулював, іще не дотерпівши нїякої шкоди і не вважаючи, що мав по достатку всякого запасу, а новий володимирський замок, хоч ще недокінчений, був так сильний, що міг безпечно боронити ся. З жалем оповідає Ян, що литовські князі, здобувши Володимир, знищили, не лишивши каменя на камені, сей новий замок, що так займав Казимира й стільки коштував йому. Ян каже, що коло сього замку працювало 300 людей майже два роки, щоденно, а будова його коштувала скарбови більше 3.000 гривен. І ще три дні перед смертю Казимир поручив ксьондзу Венц. Тенчиньському, що наглядав сеї будови, відвезти в Володимир на сі видатки 600 грив. Але Любарт волів зістати ся при давнійшій, деревлянім замку¹²³.

---

¹²³ Monum. Poloniae hist. II с. 643-4. Длугош, оповівши за Яном історію про Володимир, додає, що Ольгерд і Кейстут

Оповівши так докладно про сю прикру для Поляків пригоду, Ян на тім і уриває своє оповідання про сю війну. Він не каже навіть, які землі відірвано тоді від Польщі. З його оповідання про кампанію 1366 р. виходило, що вже перед 1370 р. була відпала Белзька-Холмська земля; тепер, в 1370 р. страчена була для Польщі земля Володимирська, отже ціла Волинь відійшла до Литви. Се зрештою з оповідання про кампанію 1377 р. видно ясно. Натомість Галичина далі зіставала ся при Польщі, чи то тепер при Угорщині (про угорсько-польський спір за неї буду говорити низше), і в р. 1372 віддав її Людовик в державу Володиславу кн. Опольському.

Пограничні війни 1370-х рр.

слідом напали на Сендомирську землю (III с.331). Але се оповідання оперте на переказі (мб. місцевім, Лисогорського монастиря) про чудо, яке стало ся з Литвинами при сім нападѣ», а сей переказ ледво чи був звязаний в традиції з певною хронологічною датою. А що напади Литвинів на Сендомирську землю повторяли ся не раз в XV в., тому й такий напад литовських князів на Сендомирщину в 1370 р. спеціально лишаєть ся непевним, хоч давнійші дослідники, зваблені деталічністю Длугошевого оповідання і сим переказом, уважали його за певний — Стадніцкий Synowie Gedymina II с. 47, Шараневич Rzady Władysława Opolskiego na Rusi с. 270.

Ми не маємо ніяких звісток, чи починило польсько-угорське правительство які заходи против відірвання волинських земель. Хоч як зайняте воно було своїми справами, припустити, аби воно зіставало ся зовсім сліпе й глухе для сеї справи, дуже тяжко. Тим більше, що Любарт і його свояки, вернувши Волинь, тим не задоволили ся й вели напади на сусідні землі, силкуючи ся вернути собі також і Галичину. Про се, що правда, нема виразної звістки, але на такі напади з боку литовських князів, зовсім не двозначно, на мій погляд натякає мотивованнє, яке дає Ян з Чарнкова пізнійшому переходу Володислава Опольського з Галичини до Добринської землі. Ян каже, що Володислав, бувши великим любителем спокою, знеохотив ся тим, що на Русі не можна було спокійно правити через литовські напади¹²⁴. Розумієть ся, в дійсности причини того переходу були иньші, але Ян, сучасник сих подій, не міг мотивувати його фактами такими, яких в дійсности зовсім не було: коли він так каже, то видко, що Галицька Русь дійсно терпіла литовські напади в тих роках

---

¹²⁴ Cernens, quod nobile dominium Russiae propter insultus Litwanorum pacifice teneri non possit — Monum. Pol. histor. II с. 680.

(Володислав правив в р. 1372–9, але Ян його кінець того кладе під р. 1377). На потвердження можна ще вказати анальогічну, тільки загальнішу згадку у иньшого сучасника, пруського хроніста Германа де Вартберге: він згадує за пограничну війну, якою мстилися ся Поляки за литовські напади¹²⁵. Зрештою тільки в звязку з попередньою пограничною війною можна відповідно зрозуміти велике спустошення Сендомірської землі литовськими князями в 1376 р., що розгнівало до крайности Поляків і змусило до походу на Волинь самого Людовика. Коли б литовські князі, задоволені своїми здобутками 1370 року, сиділи тихо в р. 1371–5 й Поляків не зачіпали, а Поляки дали їм також чистий спокій, то такий наглий напад їх на Сендомірську землю був би дурницею на прочуд! В дійсности, очевидно, боротьба тягнула ся далі, тільки не звертала на себе особливої уваги анї польського правительства, анї польських хроністів, зайнятих своїми близшими,

---

¹²⁵ *Scriptores rerum. pruss.* II с. 111-2. Герман, оповідаючи про напад литовських князів на Польщу в 1376 р., поясняє, що Юрий Наримунтович і Любарт були незадоволені тим, що Людовик віддав «сусідні з ними землі кн. Опольському», і той «почав непокоїти й нападати на їх землі» — очевидно, віддячуючи за їх напади. Тут, очевидно маємо відгомін пограничної війни Волини й Галичини.

домашніми справами¹²⁶.

Вкінці що Любарт старав ся вернути собі Галичину, на се маємо й документальний доказ. До нас доховала ся грамота Людовика, звернена до міщан котрогось з важнійших міст Галичини, найскорше може Львова¹²⁷. Він, пише, довідав ся від краківських міщан, що Любарт присилав післанців до тих галицьких міщан, переказуючи їм, що угорський король умер, і иньші небилиці, та умовляючи їх, аби йому піддали ся. Людовик взиває сих Галичан, аби вони не здавали ся на такі посольства й погрози та зістали ся вірними, як завсїди вірними були, й міщан иньших городів заохотили листами своїми до вірности, а сам запевняє, що він уложив уже з своєю матірю так:

---

¹²⁶ Філевич (с. 110-1) представляє події так, що по здобутках Литви 1370 р. боротьба затихла, бо Поляки не дбали про сі східні землі; натомість Людовик напускав на Литву Німців; сі напади неутралізували Кейстута, а сам Любарт не відважав ся розпочати боротьбу з огляду на сполучені сили держав Польської й Угорської, аж в 1376 р. литовські князі спромogli ся на похід, а перед тим не могли. Все се зовсім теоретиче розумованне, що навіть в самім собі містить певні суперечности.

¹²⁷ Codex epist. Vitoldi с. 959, видано з копії в збірнику пражького університету. Про сю грамоту див. в прим. 15.

він поведе військо з Польщі, а вона на той самий час з Угорщини, й так за божою помочою вони «вирвуть з рук невірних» їх і цілу Русь.

Грамота дати не має, але найправдоподібніше — на мій погляд, мусить належати до зими 1370-1 р. Вернувши собі Володимирську землю, Любарт тоді міг рушити з військом в Галичину й вислати своїх післанців до важніших галицьких міст, стараючись їх перетягнути до себе погрозами й чутками, що Людовик умер. У всякім разі з грамоти видно, що тоді як вона писала ся, Любарт з військом вступив в Галичину й пробував її здобути¹²⁸, маємо значить слід бодай одної кампанії за Галичину по смерти Казимира. Судячи з того, що ми знаємо, сей похід Любарта своєї мети не осягнув. Правдоподібно, галицькі міста зістали ся вірні, «як завсіди були вірні», а може й якийсь військo від Людовика дійсно наспіло й змусило Любарта забратись (думати, що Людовик сам з матір'ю поспішив ся на Русь з угорськими й польськими військами, нема причини).

Ся погранична польсько-литовська війна

---

¹²⁸ Vos et totam Russiam de manibus infidelium eruemus, пише Людовик в своїй грамоті — значить Любартове військо стояло в Галичині.

закінчила ся згаданим нападом литовських князів на Сендомирську землю. Епізод сей наробив розголосу, й ми маємо про нього кілька оповідань, з різних джерел, польських і пруських, що описують його досить докладно.

Похід Людовика 1377 р.

При кінці жовтня 1376 р. Любарт, Кейстут і Юрий Наримунтович вибрали ся походом. Хоч поголоски про сей похід прийшли в Польщу завчасу, але нічого не було зроблено для оборони. Перейшовши потайки Сян під Завихостом, князі почали страшенно пустошити край між Сяном і Вислою, запускаючи ся аж під Тарнів і в околиці Кракова. Перше ніж польське правительство зібрало якусь силу против них, вони безкарно забрали ся назад, починивши нечисленні шкоди, побивши масу людей і забравши великий полон (одна сучасна записка рахує сей полон на 23 тисячі!)¹²⁹.

Ся подія викликала в Польщі сильне роздраженне против угорського правительства,

---

¹²⁹ Monum. II с. 674-5 (Ян з Чарнкова), III с. 201 (річн. Малопольський), 211 (річник Куявський), *Scriptores rerum prussicarum* II с. 111-2 (Герман де Вартберге).

репрезентованого тоді матір'ю Людовика Єлисаветою, тим більше, що ходила поголоска, мовляв Сендомиряне упереджували Єлисавету про сей напад, а вона їх упевняла, надіями на Людовикове військо. Різниця між Поляками й Уграми, що стала ся слідом під Краковом, ще більше розярила польську суспільність. Становище угорського правительства ставало небезпечним. Людовик хоч би для самого заспокоєння суспільности бачив себе змушеним до походу на литовських князів, і заповів похід свій особистий «з цілою своєю силою». При тім використовуючи загальне подражнення на Литву, він дістав на сю мету досить значні контрибуції від польського духовенства, й літом 1377 р. дійсно рушив на Волинь¹³⁰.

Та хоч Людовик обіцяв, як сказано, іти в сей похід «з цілою силою», а й оден з сучасників каже, що таки він і пішов з «несчисленою силою» (*cum infinita armatorum multitudine*), але в тих оповіданнях про похід, які ми маємо, він імпозантного вражіння зовсім не робить, і можливо, що та звістка про нечисленну силу Людовика побільшена. Здаєть ся зрештою, що Людовик робив сей похід більше для заспокоєння польської

---

¹³⁰ Monum. Poloniae hist. II с. 674-7, 678 (Ян).

суспільности — аби бачили, що він тою справою серйозно зайняв ся. Таке вражіннє робила на нас уже його участь в війнах з литовськими князями в 1350-х рр., а пізнійша боротьба за Волинь могла хиба знеохотити його до сеї справи ще більше, показавши, як тяжко, навіть по всяких успіхах, задержати волинські землі в своїх руках.

Похід був звернений передовсім на Юрия Наримунтовича, бо його уважали головним ініціатором нападу 1376 р. ¹³¹ Людовик з угорським військом приступив під Белз, тим часом як польські полки з земель Краківської, Сендомирської й Серадзької обложили Холм. Здаєть ся, був висланий відділ війська і на Любартову волость. Холм удало ся взяти, й тоді польські полки прилучили ся до Людовика, що стояв усе ще під Белзом: Юрий Наримунтович, видко, добре приготував ся до сеї війни, й облога потягнула ся на довгі часи. Сучасний пруський хроніст Герман з Вартберге каже, що облога тягла ся сім тижнів, і в тім нема побільшення: ми маємо дві грамоти Людовика, видані в таборі під Белзом (*ante castrum Belz terre Russie*): одна датована 26 липнем, друга — 9 вереснем. Сучасники додають,

---

¹³¹ *Qui sceleris auctor fuit*, каже про нього літопись Куявська (*Monum. Pol. h. II c. 212*).

що Юрій міг би боронити ся й довше, але й він і залога, не дістаючи помочи ні звідки, вкінці знеохотили ся й постановили піддатись. Такий брак помочи вповні зрозумілий: Любарт був, здаєть ся, атакований осібним відділом війська, а Кейстут з иньшими князями були зайняті нападом пруських рицарів на Жмудь, що став ся якраз підчас облоги Белза, можливо що й за порозуміннем з Людовиком. При тім же взагалі відносини в в. кн. Литовським були непевні, наслідком смерти голови держави, в. кн. Ольгерда, що вмер весною того року.

Нарешті, як виходить зі слів Яна, Кейстут взяв на себе посередництво між волинськими князями й Людовиком. Юрій піддав Людовику Белз, а той обсадив замок своєю залогою. Холмсько-белзьку землю цілу відібрано від Юрія й прилучено до Галичини, під управу Володислава Опольського, а Юрій замість того дістав від Людовика Любачів в державу й річну пенсію 100 гривен з доходів Бохенської жупи. Любарт зістав ся при своїх землях, тільки західня частина Луцької землі — Кремінець, Олесько, Лопатин, як і в 1366 р., відійшли до Галичини (так виходить з оповідання про події 1382 р.). Окрім того він мусів присягти на згоду й послушність королеви, дати *homagium et iuramentum fidelitatis*, як висловляєть ся оден з сучасників, і додає, що Людовик для запевнення

згоди взяв синів Любарта у закладні¹³².

На тім скінчив ся сей похід. Результат при такім великім розмаху не особливий. Толкувати се можна або тим, що Людовик не чув у себе сил для повного приборкання литовських князів, або тим, що він, памятаючи давніші війни, не хотів дражнити їх занадто великими жаданнями, аби слідом не стратити забраного, — або ще й тим, що він взагалі мало цікавив ся волинськими землями, маючи иньші цікавіші пляни і справи. Вкінці могли мати місце і всі ті причини разом.

По війні 1377 р. на кілька літ уривають ся відомости про боротьбу за руські землі. Можливо, що литовські князі дійсно залишили її. Тяжко приходило ся тоді їм. З смертю Ольгерда урвала ся довголітня солідарність Гедиминової династії між Ольгердовим наступником Ягайлом і старим Кейстутом зарисувала ся ворожнеча, що привела вкінці до кривавих подій 1382 р.: усобиці й підступного убийства Кейстута. Заразом на півночі приходило ся витримувати тяжку боротьбу з рицарями. Любарт стояв одинокий, та й сам він був не той — приходили остатні літа його життя, й не диво, коли справді підупала його енергія. Коли правдива звістка, що його синів забрано в закладні

---

¹³² Див. в прим. 16.

при остатній угоді, то от і ще оден ретязок на старого (хоч про тих закладнів пізнійше не чуємо, й коли й були вони взяті, то мусіли бути пущені ще перед смертю Людовика). В світлі сих обставин знаходить собі відповідне об'ясненне грамота Любарта з осені 1379 р. де він, запевняючи місту Львову його права на склад товарів, що йдуть через Волинь в поганські землі, зве при тім короля Людовика своїм зверхником (*unzer Herre der König*)¹³³.

---

¹³³ Akta gr. i ziem. III ч. 30 — Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 41 Сей Любартів лист виданий з нагоди торговельної умови між ним і містом Львовом, дуже цікавий, а не дуже почитний в його старій німеччині, тому наводжу його в цілости в перекладі: «В імя боже амінь! Ми з ласки божої в. князь Дмитро володимирський і луцький, заповідаємо поважаним мужам — радї й міщанам і всьому місту Львову, що ми не перепустимо ніякого купця чи то з Польщі чи то з Німеччини з його товаром через нашу землю до поганських країв (Татар очевидно), аби так були склади в Володимирі, Луцьку й Львові, як з давна бували. Наколи-б пан наш король силоміць позволив іти якомусь купцеви через вашу землю (з поминеннем волинських складів), то і ми будемо пускати купців через нашу землю до поганських країв (з поминеннем Львова), і (в таким разі) уложені між нами трактати — нашу грамоту ви нам, а вашу грамоту ми вам мусимо вернути, без всякої шкоди, без хитрости і перешкоди. На певнійше свідоцтво сього листа причепили ми до нього нашу печатку. Дана грамота в восьмий день св. Мартина епископа в 1379 по рождестві Господа нашого в Луцьку». Печатка ще недавно

Як бачимо, сей трактат, як і умова Любарта з Казимиром 1366 р., мав на меті утримання давніших торговельних шляхів і складів.

Закінчення оружно́ї боротьби

Рік 1382 приніс важні політичні зміни, що відбилися й на спірних українсько-руських землях.

В вересні того року умер Людовик, полишивши справу своєї спадщини в великій непевності. Використовуючи ці обставини, старий Любарт постарався вернути собі сусідні руські замки. Ян з Чарнкова, одиноким наше джерело що до сеї події, вчисляє такі замки: «Кремінець, Олесько, Перемишль, Городло, Лопатин, Снятин й иньші»¹³⁴. З них Перемишль (Przemisl) і Снятин (Snatin) не можуть означати сих міст: коли б ці міста здобув Любарт, то мав би мабуть і Львів і Галич, а їх Ян не збув би сумаричним означенням «иньших» замків. Перемишль мабуть означає Перемиль (він був відібраний від Любарта в р. 1366

була ціла, і мала напись: «печать в. князя Димитрия».

¹³⁴ Monumenta Pol. h. II с. 722; Длугош (III с. 415), переказуючи сю звістку, пропустив видко з розумом Перемишль, але зіставив Снятин.

і тав само міг бути відібраний і в р. 1377); Снятин значить також мабуть якийсь поблизький волинський замок.

Взагалі Любартові здобутки 1382 р. мабуть не сягали дальше безпосередно сусідніх з його волостями округів. По всякій правдоподібности, ба й певности, навіть землі Белзька й Холмська в головних своїх частях зістали ся далі під угорськими залогами. Тому й пізнійше, підчас дипломатичних спорів з Польщею, в. кн. Литовське не претендувало на сі землі, так як не претендувало й на Галичину, і взагалі його претензії не йшли далі пограничних замків (може як раз всіх тих вернених Любартом в 1382 р.): Олеська, Лопатина, Ратна, Ветель¹³⁵.

Ян каже, що ті здобуті Любартом замки були передані йому угорськими воєводами «по зрадницьки», за гроші, які вони дістали від нього (*resuniis resertis*), і що королева Єлисавета, розгнівавшись за се, арештувала намістника Руси. Скільки є правди в сім оповіданню про зраду й запродање замків, трудно сказати. Щоб кількох воєвод разом запродали свої замки, се

---

¹³⁵ Див. проєкт унії з 1446 р., що був показчиком найбільших вимог з боку Литви — *Codex epistolaris saec. XV* т. III ч. 5.

психологічний момент не дуже простий, і дуже можливо, що маємо тут лише відгомін докорів, які ходили в Польщі про сих угорських воєвод, а в дійсності ті воєводи могли бути просто настрашені Любартом, як настрашив ся був володимирський комендант — Поляк в 1370 р.

Коло того ж часу більше менше (мабуть кілька тижнів скорше) мазовецькі князі — Кейстутів зять Януш з братом Земовитом, як оповідає Ян з Чарнкова, використовуючи литовську усобицю, впали в Берестейсько-Дорогичинську землю Кейстута, попустошили околиці Берестя, а Дорогичин і Мельник взяли, то значить — забрали землю Дорогичинську. Але вже весною на другий рік «литовські князі», розумій — Ягайло з своїми братами, пішли відібрати Дорогичин. Мазовецька залога відважно боронила ся, але Русини, що були в замку, запалили замок і втікли до литовського війська. Мазовецька залога одначе й по тім піддати ся не схотіла й біла ся, доки не забрали останків її у неволю, а иньші наложили головою. Так Дорогичинська земля вернула ся знову під литовську зверхність¹³⁶.

Тим на разі закінчила ся оружна боротьба за галицько-володимирську спадщину. Спір перейшов

---

¹³⁶ Monum. Pol. h. II c. 720, 734-5.

на дипломатичну дорогу, й дальшу історію його оглянемо в дальшій розділі. Тепер же кинемо оком на ту стадію боротьби, котру з можливою докладністю, яку лише дозволяли джерела, старалися ми описати, з огляду на величезне значіння, яке мав сей момент в історії нашого народу.

Участь русинів в боротьбі

Коли переходиш історію сеї сороклітньої війни, одна обставина передовсім ударяє в очі: де були Русини підчас сеї боротьби, що мала таке далекосягле значіння в історії українських земель, звернувши їх історію зовсім на новий шлях? Перечитуючи звістки про сі війни, по однім боці стрічаємо Поляків і Угрів, по другім звичайно фігурує Литва, часом з Татарами, і зрідка лише згадують ся Русини, так як би війна вела ся зовсім без Русинів, або з випадковою й другорядною їх участю. Як належить се толкувати — чи пасивністю Руси до сеї боротьби, що рішала їх дальшу долю, чи тільки недокладністю наших джерел?

І одно і друге, скажемо на се. Русь не була такою пасивною, як виглядало б з буквального змісту джерел, але, здається, її участь не була й так енергічна, як могли б надіяти ся ми, міряючи ex post значіння сеї війни її результатами, з котрих деякі вповні показали себе тільки десятки або й сотки літ

півнійше.

Не підлягає сумніву передо всім, що литовські князі в боротьбі за галицько-волинські землі розпоряджали головню, майже виключно руськими, і то перед усім таки місцевими силами. З литовської сторони сю боротьбу вели майже виключно місцеві князі: Любарт, Юрій Наримунтович і Кейстут — як володар Берестейсько-дорогичинської землі. Посторонні князі як Ольгерд, Явнута й ин. виступають рідко, й реальна участь їх у війні зовсім незначна. Отже Lithuani — се тільки поліпична, властиво — дінастична фірма, в дійсности ж боротьбу ведуть Русини під проводом своїх нових князів з литовської дінастії. Польсько-литовська боротьба за руські землі властиво була українсько-польською боротьбою, боротьбою українських земель, що під проводом литовських князів хотіли оборонити ся від польського завойовання. Тому й накликаючи пап до помочи, Казимир все говорить про боротьбу з Литвою й Русію, з «невірними й схизматиками» (невірні означають тут Литву й Татар, схизматики — Русь).

Та і в самих тих скупих оповіданнях про війни від часу до часу стрічають ся звістки, що кидають промінчик сьвігла на дійсні відносини. Так серед угорських оповідань про походи Людовика «на Литву», як звуть ся сі походи в угорських урядових грамотах, деякі не видержують сеї термінології й

говорять про «невірних Русинів», що воювали вкупі з Литвою¹³⁷. В описи подорожі Людовика з під Белза на Угорщину проскакує кілька інтересних подробиць: при повороті довідується король, що за ним женуть «сім тисяч Татар і дві тисячі Русинів»; на другу ніч король ледво не згинув в хаті, підпаленій якимсь «Русином». В одній грамоті Казимира згадані галицькі бояре Васько і Яцко Бутвичі, властителі Сулимова, в Львівській землі (в теп. Жовківськiм), що втікши до «Литви», разом з нею (десь мабуть в 1350-х рр.) напали на Галичину, і за се та маєтність у них була сконфіскована¹³⁸. В оповіданню Яна про війну за

---

¹³⁷ В грамоті 1352 р. про облогу Белза замок займають *Lithuanii cum Ruthenis nostris infidelibus* (невірних свому «законному», угорському королеви). Див прим. 10.

¹³⁸ *Hereditas dicta Tulgariter Sulimov ob infidelitatem Vaskonis et Iaczkonis dictorum Butwicz, olim heredum eiusdem hereditatis, ad nos iure devoluta fuisset et nostro dominio confiscata ex eo maxime, quod iidem ad Litanos, nostros mortales inimicos, fugientes, terris nostris plura mala crudeliter cum eisdem Litanis multis temporibus intulerunt.* Маєтність сю надав Казимир в 1360 р. Поляку-шляхтичу з Велюньської землі (*Kodeks Małopolski* III ч. 739). Грамота видана 1360 р., але сконфіскована маєтність *aliquamdiu* належала до короля, отже утеча Бутвичів мусіла стати ся десь може ще перед перемир'єм 1352 р.

Дорогичин 1382-3 р., де противниками Поляків виступають тільки Litwani, нагло читаємо подробицю, що підчас облоги Дорогичина сими Литвинами «якісь Русини, бувши в замку, підпалили замок і перескочивши через мури замкові, утікли до литовського війська», рішивши тим війну, і т. и.

Не піддягає сумніву, що в боротьбі литовських князів з Польщею українська людність Волини стояла по стороні сих князів против Польщі. Тільки тим можна пояснити собі незвичайну витривалість волинських князів литовської династії в боротьбі з Казимиром, їх силу в обороні своїх волостей (пригадати хоч би ті дві славні облоги Белза 1352 і 1377 р.) і незвичайну легкість, з якою при першій нагоді вертають вони собі назад відібрані від них замки й волости. В усім сім відчуваєть ся, що сї князі ведуть боротьбу на своїм, приязнім для них ґрунті. Повторяєть ся те саме, що бачили ми в відносинах землі до своїх князів з руської династії. А хоч се тільки пасивне поперте, то треба памятати, що скільки знаємо, більшої активності не показувала Волинь і давнійше, в руських часах, коли виступала по стороні симпатичних їй князів.

Становище Галичини

Інакше представляєть ся становище Галичини. Навіть такої пасивної гравітації до литовських князів, яку ми спостерігаємо на Волини, нема тут слідів. По тій організованій Дедьком в 1340 р. обороні, що теж виглядає ділом боярським, а не народнім, — не стрічаємо ніяких вказівок на якусь власну боротьбу сього краю з польською силою, з польською зверхністю. Се ще не дивно, бо й на Волини не можемо ми сконстатувати ініціативи самого народу в боротьбі з Польщею. Важнійше те, що в Галичині Любарт і иньші русько-литовські князі не знаходили, видко, навіть такого прихильного ґрунту як на Волини. Часами Любартови удаєть ся захопити силою той або иньший галицький замок, але Галичини опановати не удаєть ся так, як то удавалось йому з волинськими землями. Його успіхи переважно кінчили ся тільки на грабівничих походах і спустошеннях. Видко, тут не було ані в боярстві, ані в народніх масах такого спочутя для нього, як на Волини, хоч не було, розумієть ся, спочутя й для Поляків.

Пояснити се браком національного почутя, або більшою слабкістю його — трудно. Навпаки — Галичина, як я вже підносив, споконвіку була ареною боротьби Польщі й Руси, і тут антигеза сих двох національностей виступає найглибше й

найраніше¹³⁹. Причини мусіли бути інші. Я шукав би їх перед усім в відміннім становищі Любарта, і в ролі боярства.

На Волини Любарт осідає відразу, може ще за життя Юрія-Болеслава. З тою податливістю для руської культури, руського життя, якою взагалі визначалися Гедиминовичі, він мусів уже дуже скоро з'асимілюватися вповні з Волинею й волинським життям, стати тут своїм чоловіком, звязати себе тисячними нитками з землею, з її верствами, з її інтересами. Тому на Волини дивилися на нього як на свого князя й підтримували його як підтримували своїх князів з династії Ігоря, Мстислава або Романа, не більше, але — й не менше.

Для Галичини Любарт був і зів'язався чужинцем. Його іменем правило тут боярське правительство, правдоподібно з Дедьком на чолі. Супроти того триматися Любарта в Галичині значило — триматися сього боярського правительства, що під його номінальною фірмою правило тут всевластно й безконтрольно. Боярська ж управа не тішилася популярністю в Галичині, се ми знаємо ще з часів галицьких замішань XIII в.; а Любарт, що давав їй фірму, повторяю, був для

---

¹³⁹ Див. т. II с 414-5.

Галичан чужинцем, литовським княжичом, з котрим ніщо людей не вязало, котрого імя нічого їм не говорило. Ініціатива ж народніх мас до самоуправи, до распорядження долею землі була в Галичині підкопана, атрофірована здавна, за руських часів.

Але галицькі бояре — можна на се сказати — були заінтересовані тим, щоб правити далі землею іменем Любарта; чому ж вони не старали ся помогти Любарту задержати при собі Галичину? Розумієть ся, за браком всяких докладніших звісток про Галичину з часів польсько-литовської боротьби за руські землі, в такі більш деталічні справи входити трудно, але де що можна піднести.

Як я вже сказав, перше і здаєть ся — остатнє поважне супротивленнє, яке Галичина дала Казимирови, був ділом боярської регенції — Дедька з його сторонниками. О скільки при тім Дедькови удало ся подвигнути до боротьби з Казимиром народні маси, джерела наші не кажуть. Головною силою в руках Дедька виступають спроваджені ним Татари. При тім іще Ян з Чарнкова — одинокий хто оповідає щось більше про се, представляє справу так, що заходи Дедька не були навіть акцією цілого боярства. Він каже навіть, що цілу справу вели Дедько з Данилом de Ostrow на власну руку, «без відомости иньших бояр» (*etiam aliis nobilibus Russiae id ignorantibus*). Деякі історики з сього

роблять навіть такий вивід, що мовляв інші бояре були прихильниками польської зверхності 140 . Вивід занадто скорий, бо коли інші бояре не знали чи не брали участі в акції Дедька, то на се могли бути різні причини. Але такі не можна й відкинути з легким серцем звістку Яна про ту частинність боярської акції 1340 р. В ній мусить бути побільшенне: Дедько мусів мати великий вплив в боярських кругах, коли міг удержати ся й пізнійше управителем Галичини; він мусів мати за собою значну партію. Але попри се могли бути між боярством і течії неприхильні Дедькови, й просто безвладні, інертні маси, що в XII–XIII в. без опозиції приймали окупацію угорську, а нарешті могли бути й такі групи, що надіяли ся при зміні управи щось для себе заробити. Особливою солідарністю галицьке боярство, як знаємо, не грішило ніколи.

Що Дедько звернув ся по татарську поміч, в тім не було нічого дивного ані нового — се була тактика переказана ще політикою Льва й його наступників. Але мовчанне про сильнійший народній рух може мати своє значінне. В тім могла відкрити ся ахілева пята галицького боярства —

---

140 Gróski Połączenie Galicyi s. 26, пор. Терлецький Політичні події с. 17.

його непопулярність в землі, що підтинала і сю його національну боротьбу з Польщею.

Політика Казимира

Казимиру в події 1340-1 рр. могли дати науку на майбутнє в різних напрямках. Забравши ся потім до окупації Галичини, він, як уже знаємо, постарав ся знеутралізувати Татар і тим вибив головну, або й одну зброю бояр-опозиціоністів. Далі, міг він використати брак солідарности серед бояр, підтримувати напрями протівні тій партії, що вела політику національну, а саму сю партію ослаблювати всякими способами, острійшими й лагіднішими. Я навів уже згадку про боярську маєтність сконфісковану Казимиром, за те що її власники, бояре Бутвичі брали участь в походах по стороні Любарта. Так поступали з відважнішими; боязливійші присіли й самі. Се все могло б нам зовсім добре пояснити, чому по р. 1349 ми вже не чуємо в Галичині ніякого серйознішого опору Польщі.

Внутрішня політика Казимира в Галичині все ще нам звісна досить мало — властиво, знаємо тільки деякі сторони її. Вона робить те вражінне, що Казимир старав ся жити можливо в згоді з руськими елементами Галичини, не дражнити, не вражати їх безпотрібно. Але при тім вів безоглядно

політику: «Галичина для Польщі», Не в'яжучи ся своїми обов'язаннями до Угорщини, а може — власне супроти угорських претензій на Галичину, старав ся він як міцнійше звязати її з Польщею, ввести в її нутро елементи прихильні Польщі — польські й німецькі і зробити з сеї української землі провінцію польську. Його торговельна політика — замкненне доріг на Україну для чужоземельних купців, протекція краківським купцям, що мали користувати ся фактичним монополем торгівлі на Русі характеристична взагалі для його руської політики, а його вискази, якими відповідав він на прошенне шлезьких купців, аби їм відчинено дорогу на Русь, дуже виразисто малюють перед ним його credo: «я здобув Русь своїми власними людьми і дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям», «нікому не хочу прияти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на Татар і иньших ворогів»¹⁴¹. Здержливість Казимира в церковних справах може служити показчиком його відносин до Руського елементу взагалі. Але його нечисленні надання чи потвердження місцевим боярам (очевидно — добре записаним в книзі живота) тонуть серед надань тутешніх маєтностей ріжним своїм прислужникам

---

¹⁴¹ Breslaner Urkundenbuch, I с. 170 і 172 (цитати в VI т. сеї Історії с. 31, де мова про торговельну політику Казимира).

— з рїжних народностей, але natione Polonis, і сї щедрі надання, як також і осадчі привилеї німецького права, показують добре, як пильно він громадив на Русі сили против Русі.

Німецька кольтонїзація і німецьке право, що почали заціплювати ся вже за Романовичів і ще сильнїйше ширили ся за Юрія-Болеслава, творили на Русі завязки, що вже при перших початках Казимирової акції на Русі могли йому спочувати, як вїщуну ще тїснїйших звязків Русі з Нїмеччиною і німецько-католицькою культурою. Казимир потїм неустанно старав ся про змїцненне й помноженне сих німецько-польських острївцїв, і безперечно, що сї громади німецького права, побїч польських залог, поруч польської шляхти, що посунула на Русь «по хлїб насущний», вїдограли дуже важну ролю в справї задержання Галичини при Польщі. Згадана вище грамота Людовика до галицьких (львівських?) мїщан, де він похваляє їх випробовану вїрнїсть¹⁴² — можуть ілюструвати се становище громад німецького права в польсько-литовській боротьбї.

Сї всї причини зложили ся на те, що Галичина властиво вже від Казимирового похода 1349 р. була

---

¹⁴² Sicuti semper fideles reperti fuistis, in eadem fide persistatis — Codex epist. Vitoldi c. 959.

страчена для Любарта. Умова 1352 р. була виразною познакою сього. Походи Любарта і посиляних ним Татар не могли допомогти йому. Навпаки, руїна, котру сі походи з собою несли, могла ще більше відвернути людність від Любарта. Бо хоч ті походи звертали ся против громад, які тримали ся Казимира, чи з огляду на поставлену в них польську залогу, чи наслідком переваги міщан чужоземців, — але при тім терпіла від тих походів, очевидно, й усяка иньша людність, і се могло тільки знеохочувати її до Любарта. Кінець кінцем Галичина зіставала ся зовсім індиферентною супроти нього.

При оцінці результатів сеї польсько-литовської боротьби не треба спускати з очей і різниці між становищем та силами обох сторін. Казимир оперував силами цілої Польської держави, держави будь що будь великої, хоч і ослабленої попередніми замішаннями. Окрім того мав він яку не яку поміч Угорщини, і моральну, а також і матеріальну підпору від папи. Окупація Галичини мала для Польщі й Казимира значінне винагороди по всіх пониженнях, компромісах, виреченнях з споконвічних земель на користь Пруссії або Чехії — і він з цілим запалом добивав ся отсього реванша. Литва ж як раз стояла в стадії великої екстензивности: на північ, на схід, на полудень лежали словянські землі, що легко, без

страсти сил, без бою прилучали ся до в. кн. Литовського. Супроти того литовська династія могла вважати просто нерозважним завзятем силкувати ся, висилювати ся на те, аби видерти від Польщі Галичину або Волинь. Тим більше, що супроти неустанної боротьби з німецькими рицарями на півночі литовські князі й не могли відтягати своїх сил відти, щоб звернути їх в иньших напрямках. Боротьбу за Волинь вів головно сам Любарт, для котрого се було питанням житєвим, бо иньших земель він не мав. Але він распоряджав тільки силами Волини, то значить — міг стільки бороти ся против Казимира й Людовика, скільки сього хотіли й могли його Волиняне. Сі ж коли підтримували його в обороні Волини, боротьби за Галичину не могли так дуже брати до серця. Поміч литовських князів, окрім Кейстуга, заінтересованого в сій боротьбі з огляду на свою Берестейсько-дорогичинську волость, була зовсім незначна. А поза. тим одиноким союзником Любарта були Татари, але й вони скоро відстали від участі: окрім заходів Казимира, вплинула на се й окупаційна політика в. кн. Литовського в иньших українських землях, що стояли під татарською зверхністю. Став ся розрив з Ордою, і Любарт зівстав ся майже без союзників.

Тою нерівністю сил поясняєть ся результат боротьби за галицько-волинську спадщину:

галицька «півотчина» Романовичів була страчена, і то разом з західніми волинськими волостями (землі Холмська і Белзька).

Окупація східної України

Підчас боротьби за галицько-волинські землі розвивався далі процес окупації українських земель князями з литовської династії. Сороклітній період боротьби за Волинь і Галичину був як раз часом особливого розширення в. кн. Литовського. Рідко коли в європейській історії можна було бачити такий швидкий і великий територіальний зріст. І розпросторення себе робило тепер головне в напрямі українських земель, на полудень і полудневий схід. Сей напрям був подиктований принципом найменшого спротивлення або найменшої трати сил. Бо на нові здобутки в землях північних: білоруських і великоросійських, треба було більших сил і більше енергії.

На північних і східних границях: в землях псковсько-новгородських, тверських, смоленських і рязанських в. кн. Литовське мало також вдячне поле для своєї політики, бо зі страху перед політичним зростом і територіальними апетитами в. кн. Московського, що грозило політичній особистості цих земель, в них проявлявся не раз досить сильний нахил в сторону в. кн. Литовського. Але претензії в.

кн. Московського й деяких інших сусідів — нпр. Шведів і ливонських рицарів на землі Псковсько-новгородські, Новгорода на Псков, — вимагали пильної уваги і боротьби з сими суперниками та їх політичними впливами, а в. кн. Литовського не ставало на се. При своїй великості дуже слабосиле, бо слабо організоване, при тім все загрожене само від півночі — від пруських і ливонських рицарів, воно не спромоглося на таку інтензивну політику. Тож з виїмком Смоленської землі, де вкінці литовська політика взяла перевагу, в інших землях вона скрізь була побита політикою московською, наслідком того, що литовські князі не показували відповідної витривалості й інтензивності в своїй політиці. Вона все мала характер уривкових проявів, скороминущих поривів, обчислених на здобуток легкий, що не коштував би ніяких зусиль, і ніколи не спробувала допильнувати справи.

Тим часом отже як дальше розширення території в. кн. Литовського в землях білоруських і великоруських, на північно-східніх пограничах вводило його провідників в тяжкі конфлікти з сусідніми державами і вимагало напруженої уваги та завжди готових сил, — в українських землях подніпрянських, східніх територіальні здобутки могли робити ся з мінімальною тратою енергії. Одинокий політичний чинник, з котрим можна було

увійти в конфлікт за українські землі — Татарська орда була в другій половині XIV в. в повнім розстрою й упадку. Тож в сїм напрямі й розвивають ся головнo територіальні здобутки в. кн. Литовського в другій половині XIV в.

На жаль сей процес прилучення українських земель звісний нам незвичайно мало¹⁴³. На те

---

¹⁴³ Про прилученне українських земель до в. кн. Литовського див. Антонович Монографії с. 113-5, 120-8 (більше про Київщину й Поділе), Дашкевич Замѣтки с. 42 і далі (тільки про Київщину й Поділе), монографії Голубовського й Багалія про Сіверщину (про литовську окупацію дуже мало й поверховно), Зотова О черниговских князьях по Любецкому синодику (с. 212 і далі, стараннійше й детальнійше, найліпше, що ми мали до тепер для історії окупації Сіверщини). Про Київщину — моя Історія Київщини с. 470 і далі, також див. іще праці що дотикають сеї справи, вказані в прим. 2. До окупації Поділя ще Н. Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 р. Далі, сюди належать згадані вже загальні огляди територіального складу в. кн. Литовського: Любавского Областное дѣленіе и провинціальное управление в. кн. Литовского с. 36 і далі (коротко і компілятивно) і Леонтовича Очерки истории русско-литовскаго права гл. V, VI, VIII (ширше, але також переважно компілятивно, і багато помилок). Нарешті генеальогічні праці Стадніцкогo і Вольфа дотикають сих питань в біографіях поодиноких членів Гедиминової династії — Stadnicki. Synowie Gedymina, I (біографії Патрикия Наримунтовича й Коріатовичів) і Bracia Władysława Jagiełły (біографії Корибута, Дмитра й Володимира Ольгердовичів),

зложили ся різні причини. Був то найглухійший час в історії подніпрянських земель, наслідком упадку державного, а з тим і культурного життя¹⁴⁴, і про се життє повний брак всяких звісток в джерелах, не тільки своїх — їх не маємо зовсім, а й чужих памятках. Сам же процес переходу сих земель під зверхність литовських князів переходив так тихо й незамітно, що не лишив сліду в джерелах сусідніх країв. Причина того лежала в характері самої сеї анексації, і про се скажемо трохи низше.

Чернигівщина

В хронологічнім порядку звісток треба почати від Сіверщини. Ми знаємо¹⁴⁵, яким життєм жила вона в XIV в. — розбита на множество дрібних, безсильних князівств, в сильній залежности від Татар. Про життє поодиноких сих князівств давньої Чернигівщини з сих часів дуже мало взагалі знаємо; тільки події голосніші або

Wolf Ród Gedymina (біографії тихже князів). З усім тим невиясненого й спірного зістаєть ся тут іще дуже багато.

¹⁴⁴ Див. в т. III с. 189–191.

¹⁴⁵ Т. III с. 175 і далі.

припадком занесені поголоски заходили в літописні збірки сусідніх країв. Знаємо вже, що з сього погляду найбільше пощастило ся Брянському князівству. Завзята боротьба між його князями з смоленської династії (що захопила Брянськ десь на початку XIV в.), ведена з участію громади, з такими драстичними епізодами, як убийство князів громадою ¹⁴⁶, звертала на себе увагу сусідніх земель, і в літописних збірниках переховало ся кілька звісток про брянські події 1-ої пол. XIV в., хоч і відірваних та розріжних. Сій обставині завдячуємо і відомість про рух в. кн. Литовського на сіверську територію; вихідною точкою його був, очевидно, перехід Брянська під зверхність литовських князів.

Ся окупація Брянська литовськими князями, безперечно, стояла в звязку з смоленськими справами. Ольгерд від початків свого панування дбав про те, щоб Смоленську землю привести в повну залежність від в. кн. Литовського. Але Смоленщина вагала ся між Литвою й в. кн. Московським, і московські князі, опираючи ся на прихильні елементи, також старали ся привести Смоленську землю в залежність від себе. На сім ґрунті витворила ся боротьба за Смоленськ між в.

---

¹⁴⁶ Т. III с. 181, 188.

кн. Литовським і Московським, що потягнула ся до кінця XIV віку.

Брянське князівство, зайняте смоленськими князями, через се саме також входило в сю гру. Під р. 1356 читаємо в Никонівській компіляції (одинокім джерелі в сій справі), що в осени того року Ольгерд «воєваль Брянеськъ и Смоленеськъ и у князя Василіа смоленьскаго полониль сына»¹⁴⁷. В Смоленську тоді князем був по всякій правдоподібности Іван Олександрович, отже сей літописний Василь названий смоленським, очевидно, тільки по приналежности до смоленської династії, а був князем брянським; про брянського князя Василя говорить слідом низше та сама компіляція. Здогадують ся, що сей Василь, званий Івановичом в генеальогіях, був сином смоленського князя¹⁴⁸. В усякім разі звязок сього Ольгердового войовання в Брянськім князівстві з його смоленською політикою зазначений в наведеній

---

¹⁴⁷ Никон. л. II с. 228. Здогади (дуже гіпотетичні) про сю кампанію у Голубовского *Исторія Смоленской земли* с. 174 і 318, також у Антоновича *ор. с. с.* 112.

¹⁴⁸ Голубовский *ор. с. с.* 174; Антонович натомість уважає Василя ніби братом смоленського князя (в тексті його оповідання єсть очевидна помилка).

звістці зовсім ясно.

Під тим же 1356 р. Никонівська компіляція оповідає далі, що князь Василь їздив в Орду й привіз звідти ханську грамоту (пожалованіє) на Брянське князівство; оповідання неясне: не видно, чи то Василь що йно дістав ся на Брянське князівство, чи тільки дістав собі потвердження на нього. «Мало время перебывъ тамо» (на брянськiм столі), каже компіляція далі, сей Василь умер, і по його смерти в Брянску почали ся великі замішання й розрухи: «мятежь отъ лихихъ людей, и замятня веліа и опустѣніе града», «и потомъ нача обладати Брянскомъ князь велики литовскій».

Як бачимо, слова досить неясні. Не сказано, як багато минуло часу до того «потом», і се дало навіть причину до здогаду, що мовляв Ольгерд опанував Брянськ значно пізнійше, десь при кінці 60-х рр. Привод до такого здогаду давала та обставина, що нам звісний в 70-х рр. XIV в. князь Роман брянський; в декотрих джерелах, він зветь ся також і чернигівським, а походив по всякій правдоподібности з сiверської династії¹⁴⁹.

Але не можна так толкувати оповідання Никонівської компіляції: припускати, що вона забігла тут вперед да кільканадцять літ, згадуючи

---

¹⁴⁹ Про сього Романа див. прим. 17.

про Ольгердову окупацію, й що той «мятежь» і «замятня», так сударично нею згадані, потягнули ся на довгі літа. Се не відповідало б звичайному способу її оповідання. Згадана нею литовська окупація Брянська мусіла наступити не дуже пізнійше десь в р. 1357–8, що найдальше, мусіла вона стати ся. Припустити хиба, що раз опанувавши Брянськ, Ольгерд потім його стратив чи відступив добровільно тому Роману? Се було б лекше, але діло в тім, що сей Роман титулуєть ся князем брянським і чернигівським і тоді, коли зовсім безпечно не був ані князем брянським ані чернигівським, а саме в оповіданнях про його смерть, що наступила 1401 р. Тоді він був, безперечно, князем тільки титулярним; але коли він став таким, і коли дійсно княжив в Брянську й Чернигові — сього ми не знаємо. В 1370 р. Брянськ у всякім разі мусів належати до в. кн. Литовського. Того року, підчас боротьби з Ольгердом, в. кн. московський посилав своє військо на Брянськ, а в перемирній грамоті потім згадуєть ся уже «князь Дмитрий брянський» — Ольгердович, Дмитро Старший¹⁵⁰.

Хоч окупація Брянська, як уже сказано входила властиво в смоленську акцію Ольгерда, але

---

¹⁵⁰ Воскр. II с. 17, Собрание госуд. грам. I с. 52.

вона таки ввела його в круг сіверських справ і була початком до дальших здобутків в. кн. Литовського в Сіверщині. Час, обставини і розмір їх зістають ся нам незвісними. Бачимо тільки, що в остатній четвертині XIV в. литовські князі уже держать всі головнійші столи давньої Чернигівщини: окрім Брянська ще Чернигів і Новгород Сіверський; крім того звісні ще як волости литовських княжат Трубчевськ, Стародуб, Рильськ.

Звичайно приймають, що здобутки сі належать ще до часів Ольгерда († 1377). Се дійсно можна уважати так як би певним. І з огляду на хронольоґію, бо переважну частину сих волостей бачимо в руках литовських княжат уже в остатніх сімдесятих і перших вісімдесятих роках. Стародуб і Трубчевськ виступають як литовські городи вже 1379 р., Новгород 1386¹⁵¹. І з огляду на те, що сі волости держить ціла маленька група другорядних членів Гедиминової династії. На свою руку як би вони могли дістати ся сюди? Очевидно, вони дістали свої волости, бодай головні їх части, уже

---

¹⁵¹ Воскр. II с. 34: в. кн. московський посилає «воевати литовскихъ городовъ и волостей, они же шедше взяша городъ Трубческъ и Стародубъ и инья многія волости и села». Про Новгород найдавніша згадка в грамоті Корибута 1386 — Codex epist. Vitoldi ч. 29.

готовими від якогось сильнішого литовського князя, що здобувши, роздав їх в держави. В такім разі очевидно був то Ольгерд. Супроти того окупацію Сіверщини мусимо класти з найбільшою правдоподібністю на шістдесяті-сімдесяті роки.

Супроти незначних сил посаджених тут литовських княжат трудно припускати й те, щоб вони могли на власну руку значно розширити одержані від Ольгерда волости, — хоч гонорувалися вони дуже. Отже їх волости в тих пізніших розмірах, в яких бачимо їх, можна в головнім уважати здобутком Ольгердових часів. На жаль тільки наші відомости про їх волости і пізніше дуже неповні. В грамотах Дмитро Ольгердович (оден з старших синів Ольгерда) титулується князем брянським: з иньших джерел знаємо, що до нього належав іще Трубчевськ. Його менший брат Корибут, що мав також календарне імя Дмитра, титулується в грамотах князем новгородським, або «новгородським і сіверським», а в поминальних записках зветься «великим князем чернігівським», так що Чернігів мусів також до нього належати. Нарешті третій литовський князь — їх стрієчний брат Патрикий Наримунтович (по християнському імени — Глібович або Давидович) звісний нам в 80-х рр. як князь стародубський, а до його волости мусів належати також і Рильськ, де бачимо ми в 90-х рр. його сина Василя, а можливо що й більше

волостей на Посемю. Можливо, що й ще які небудь литовські княжата окрім них мали тут свої волости — бо, повторяю, відомости наші про литовські волости в Сіверщині в остатній четвертині XIV в. так випадкові, що про повність їх не може бути й бесіди. Литовські волости, певно, не обмежалися вчисленими, тільки більше їх не згадують наші скупі джерела¹⁵².

Коли глянемо на мапу, побачимо, що вчислені литовські волости групують ся в західній частині Чернигівщини. Друга важна обставина, що в сій частині ми зовсім не знаємо тих дрібних самостійних князівств з старої української династії, які в такім великім числі виступають в східній часті Чернигівщини. Се приводить до здогаду, що Ольгерд забрав в безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західню половину чернигівських волостей — порічя Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями, приведені в залежність від Литви ще в першій половині XIV в. Східня ж частина чернигівських волостей зістала ся й далі переважно в руках дрібних княжих родів з старої династії, вчислених

---

¹⁵² Про литовських князів в Сіверщині див. прим. 18.

у нас уже вище¹⁵³.

Сі дрібні князівства в остатніх десятиліттях XIV в. опинили ся в досить трудній ситуації. Давнійший зверхник — Орда ослабла зовсім, а натомість з рїжних боків простягали до них руку сусідні князівства в своїх змаганнях до політичного зросту й переваги. Від півночи наступало в. кн. Московське, від заходу Литовське, а під проводом талановитого свого князя Олега († 1402) і Рязанське князівство пробувало розширити свою силу й вплив коштом сих «верхівських» князівств. Наслідком того в остатній четвертині XIV і в початках XV в. бачимо тут велике ваганне й боротьбу рїжних політичних впливів.

Ольгерд, опанувши західні чернигівські волости й обсадивши їх своїми свояками, старав ся рїжними способами ширити свій вплив також і в східніх волостях. Принагідно довідуємось наприклад, що він видав свою доньку за Івана князя новосильського, і в війні з Москвою московське військо «заїхало» князівство сього литовського союзника. На се Ольгерд скаржив ся в 1371 р. між иньшими справами царгородському патріарху, а Новосиль вичисляє між волостями собі союзними, чи васальними. Друга донька його Федора була за

---

¹⁵³ Т. III с. 180.

иньшим верхівських князем — Святославом, князем карачевським¹⁵⁴. Далі, в тім же листі до патріарха Ольгерд згадує, що його присяжник (властиво — слуга, δούλος μου) Іван князь козельський, присягнувши йому з своїми братами й дітьми, потім покинув свою сімю й утік до в. кн. московського.

Між волостями забраними від нього Москвою Ольгерд називає тамже Березуй, Калугу і Мценськ. Можна думати, що ще Ольгерд забрав і Любутеськ над Окою, в сусідстві Калуги, хоч він виступає литовським городом тільки в р. 1396¹⁵⁵. Отже в руках Литви, в безпосередній залежності бачимо цілий ряд городів на московській границі. Тримаючи їх в своїх руках, вона, як бачимо, старала ся задержати під своїм впливом і ті дрібні східні князівства, ріжними способами привязуючи до себе їх князів.

Але як бачимо з тих згадок Ольгердового листа, вже за часів Ольгерда Москва, як в иньших сферах, так і в Чернигівщині не без успіху робила конкуренцію Ольгердовим впливам. Ще сильнішим стає її вплив по смерті Ольгерда, коли

---

¹⁵⁴ Рус. истор. библ. VI дод. с. 135, Никон. III с. 26.

¹⁵⁵ Воскрес. II с. 70.

в литовській політиці показуєть ся певне ослабленне, аж поки, з дев'ятдесятьми роками, не набере в ній проводу сильна рука Витовта.

Поруч Москви, як я вже сказав, пробував розширити свій вплив в чернігівських волостях також і рязанський князь. Між васаліями Олега рязанського бачимо князів єлецьких і козельських, а в 1396 р. Олег звів війну з Литвою, пробуючи забрати Любутеськ. Але московський князь тоді посередничив і «відвів» Олега, тим більше, що й горожане йому не піддавались, а Витовт слідом відвдичив ся сильним спустошеннем Рязанської землі. В 1402 р., після успішної участі в смоленських справах, Олег вислав військо з своїм сином Родославом на Брянськ, але литовські князі — Лугвен мстиславський і Олександр стародубський перестріли його під Любутеськом і знищили. Тим і закінчили ся рязанські заходи в Чернігівських волостях¹⁵⁶.

Суперництво держав в Чернігівських волостях

Взагалі успіхи Рязани, навіть за часів Олега, були досить слабкі й не дорівнювали московським, а по смерті Олега сама Рязань підпадає під

---

¹⁵⁶ Никон. III с. 5, 86, 184, 187, Воскр. II с. 70, 75.

зверхність в. кв. Литовського. Натомість московські впливи і перед управою Витовта і потім були дуже сильні в чернігівських землях, так що навіть на самих Гедиминовичах сі московські впливи показували свою силу. В р. 1379, підчас розмиря з в. кн. Литовським, Дмитро московський вислав військо на Сіверщину під проводом свого стрієчного брата Володимира і литовського емігранта Андрія Ольгердовича. Військо се взяло Трубчевськ і Стародуб, попустошило «многія волости и села»; чи зробило які територіальні здобутки — не видко, але інтересно, що сам тодішній князь брянський Дмитро Ольгердович Старший, може — не без впливу свого брата емігранта, піддав ся Москві і вступив у службу московського князя. Свої сіверські волости, здаєть ся, йому в своїх руках задержати при тім не удало ся, і він від московського князя дістав у державу Переяславль суздальський. В московській службі він зіставав ся до р. 1388, коли вернув ся назад до Литви¹⁵⁷.

Пізнійше в дуже близьких відносинах до Москви стоїть Олександр Патрикиєвич стародубський. Він наїздить до Москви, завязує там родинні відносини (видав доньку за одного з братів

---

¹⁵⁷ Воскр. II с. 34, Никон. III с. 45 і прим. 18.

в. князя), а в 1406 р., підчас війни Литви з Москвою, як доносили пруським рицарям з Литви — сей Олександр хотів перейти на сторону Москви, і Витовт серед походу казав його арештувати. Випущений з арешту взяв він слідом участь в громадній еміграції сіверських князів в Москву (про неї низше), разом з Свитригайлом, тодішнім князем сіверським, і своїм батьком Патрикиєм¹⁵⁸.

В сім нахилі сіверських княжат Гедиминової династії до Москви не можна не добачати, попри спеціальні, особисті мотиви, впливу тодішнього загального вагання сіверських волостей між Литвою й Москвою, що дає себе знати ще виразнійше на поведенню місцевих руських династий. На жаль наші відомости про них взагалі досить бідні, і тільки припадком, від часу до часу одна або друга літописна записка кидає на се сьвігло.

Нарікання Ольгерда на те, що Москва відбирає від нього верхівські городи й переманює

---

¹⁵⁸ Карамзін V пр. 254, Воскр. II с. 76 і 82, Codex epist. Vitoldi ч. 352 (тут мабуть мова про Витовтів похід звісний з московських і пруських джерел — Воскр. II с. 78, Scr. rer. prus. II с. 282). Про становище князів чернигівських династий при кінці XIV і на початку XV в. див. у Зотова ор. с. с. 214 і далі, Любавській ор. с. с. 50 і далі. Про Олександра стародубського спеціально — Wolff Rniazowie с. 172.

його присяжників, ми вже бачили. Підчас московського походу 1375 р. на литовського союзника — в. князя тверського, в московськiм війську бачимо таких князів чернігівських династій: Романа Михайловича Брянського, Романа Новосильського, Семена Оболенського, Івана Торуського. Підчас війни з Мамаєм 1380 р., коли в. кн. литовський і рязанський стояли по стороні Мамаю, в рядах московського війська окрім «Дмитра Брянського¹⁵⁹ со всею Брянською силою» джерела згадують ще й інших князів чернігівських волостей: Федора й Мстислава Торуських, Федора елецького, Степана Новосильського¹⁶⁰. Підчас війни Москви з Рязанню 1385 р. брали в ній участь по стороні Москви Роман Новосильський і князі Торуські.

Торусу (на Оці, низше Калуґи) скоро по тім формально прилучено до в. кн. Московського: в 1392 р. в. кн. московський, виробляючи в Орді собі грамоту, між московські землі включив і Торусу. Десять літ пізнійше се стало ся і з Козельськом: в 1405 р. в. кн. московський віддав уже його свому

---

¹⁵⁹ Се Дмитро Ольгердович Старший, згаданий вище.

¹⁶⁰ Воскр. II с. 22, 36, 39. Никон. III с. 54, Карамзін V пр. 71 і 80, Татіщев IV с. 281.

стрию «въ в-удѣль и въ вотчину», «како было за мною за в. князем». Але що сей здобуток, видко, не уважав ся ще зовсім певним, то в. кн. zarazom означає, яку иньшу волость мав дістати Володимир, «якби якимсь чином відібрано Козельськ від Володимира або від його дітей»¹⁶¹. Сі випадково переховані звістки показують виразно, як великі були впливи Московської держави на території давнього Чернігівського князівства, і як повільно, але успішно розширяла ся в сім напрямі московська територія.

В р. 1408 стала ся, як я вже згадував, громадна еміграція сіверських князів до Москви. Московські літописи записують сей факт так: «липня 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свитригайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властиво чернігівський) Ісакий, Патрикий (Наримунтович) Звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут Звенигородським — не ясно), князь Олександр Звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор

---

¹⁶¹ Собрание госуд. грамотъ и дог. I с. 66 (пор. Иловайскій Сочиненія I с. 120 і 70), Воскр. II с. 62. Одного з князів козельських Федора бачимо в московській службі як воєводу в р. 1408 — Воскр. II с. 82.

Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, князь Урустай менський, і бояре чернигівські, брянські, стародубські любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свитригайла з великою честію й дав йому в державу Володимир» з иньшими волостями¹⁶².

Се оповідання цінне для нас і з того боку, що кидає світло на становище обох конкурентів — Литви й Москви в Сіверщині при кінці XIV та на початках XV віку. Сі емігранти — все литовські піддані або присяжники. Отже такими виступають тут, окрім Гедиминовичів, князі східніх чернигівських волостей: кн. путивльський, кн. хотетівський (одна з ліній кн. карачевських, на місце їх «князівства» вказує с. Хотетово за Окою, в теп. Орловським пов.), кн. перемишльський (Перемишль над Окою, повище Калуги), далі — бояре з Любутська і з смоленсько-чернигівського погранича — з Рославля¹⁶³.

---

¹⁶² Воскр. II с. 82, пор. Никон. III с. 204.

¹⁶³ Що до «Урустай менського», то таких князів зрештою не звісно. Д. Зотов (с. 128) здогадується, чи не треба розуміти тут місто Мену, недалеко Десни, в сусідстві Сосниць, але повторюю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минск — але й там таких князів не знаємо.

Бачимо отже, що як і за Ольгерда, так і тепер, при кінці XIV і на початку XV в. литовське правительство, не обмежуючи ся західньою Чернигівщиною, хотіло держати в своїм впливі й східню. Для того старало ся воно мати свої опорні точки — замки там, серед дрібних княжих волостей, щоб тримати їх в залежності від себе. Але тогож хотіла й Москва, і скоро тільки приходило до розриву між Литвою й Москвою, зараз виявляла ся на сій точці емуляція тих двох держав. В 1371 р. Ольгерд нарікав на Москву, що позаберала йому пограничні замки — Мценськ і Калугу. Коли за Витовта, при добрих взагалі відносинах між Москвою й Литвою, прийшло до короткого розмиря в рр. 1406-8, знову виходить теж саме: випадково довідуємо ся, що литовське військо захопило Одоїв, а з другого боку не без впливу, очевидно, московського правительства сіверські князі Гедиминової династії — Свитригайло й стародубські Наримунтовичі піддають Москві свої волости й замки. Деякі пограничні замки Москва при тім таки задержала при собі — нпр. Любутеськ бачимо потім, в р. 1410 серед волостей московських, і аж пізнійше Литва вернула його собі¹⁶⁴.

---

¹⁶⁴ Воскр. II с. 81, Собрание госуд. грамоть I с. 76.

Взагалі на сім пограничу московські й литовські впливи спирали ся дуже сильно. Тільки з ослабленнем московської політики, по смерті в. кн. Василя Дмитровича († 1425), коли Витовт не тільки підбиває свому впливу рязанських князів, але і в відносинах до московського князя стає в ролі опікуна, — здобувають литовські впливи перевагу над московськими і в східній Чернигівщині. Але з відродженнем політичної сили Москви й ослабленнем литовської політики за Казимира московська політика здобуває собі назад сю утрачену позицію й починає проявляти свої впливи ще інтензивнійше, користаючи з загального повороту, який довершив ся у внутрішній політиці Литовської держави в XV в.

Окупація Київщини

Я забіг дещо вперед, аби дати можливо повний образ політичної ситуації в чернигівських волостях і не вертати ся до неї пізнійше (доля східніх, верхівських волостей не багато нас й інтересує, бо їх звязок з нашою історією тільки історичний, а лежать вони вже на чужім етнографічнім ґрунті). Тепер вернімось до иньших Ольгердових здобутків в українсько-руських землях

— в Київщині й на Поділю.

Про Київщину з XIV в. нам звісно до розпуки мало. Бачили ми вже¹⁶⁵, що деякі її части, від північного заходу, були, правдоподібно, ще перед Гедимином відірвані й прилучені до в. кн. Литовського, а за Гедимина, як показує епізод 1331 р., київський князь стояв під певним політичним впливом Литви, хоч зіставав ся в формальній безпосередній залежності від Татар (татарський баскак в Києві поруч київського «князя» Федора). Такий стан річей перетягнув ся, очевидно, і в часи Ольгерда, аж нарешті Київщину в цілости прилучено до земель в. кн. Литовського, то значить — посаджено тут одного з литовських князів. Про се одинокую відомість подає одно дуже пізње джерело т. зв. Густинська компіляція, зложена в XVI–XVII вв. на Україні на підставі джерел руських, московських і польських. В ній читаємо під рр. 1361-2:

«Въ лѣто 6769 (1361). Въ Кіевѣ на княженіи Феодоръ. Въ сіе лѣто поставиша во львовѣ перваго бискупа Кристина».

«Въ лѣто 6870 (1362). Димитрій, князь московскій, согна изъ Галича московскаго князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоанна. Въ сіе лѣто

---

¹⁶⁵ Див. стор. 15 і далі.

Ольгердь побѣди трехъ царковъ татарскихъ и зъ ордами ихъ, си єсть Котлубаха, Качбея, Дмитра, и оттоли отъ Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инныя рускія державы во власть свою пріять, и Кієвъ подь Феодоромъ княземъ взять, и посади въ немъ Володымера сына своего, и нача надъ сими владѣти, имъже отцы его дань даяху»¹⁶⁶.

При сих звістках маємо на маргінезі цитати на Кромера й Гваніні, і з них компілятор дійсно взяв звістки про еп. львівського Кристина та про побіду Ольгерда над татарськими «царками» й окупацію Поділя¹⁶⁷, тільки звістка Гваніні що той Ольгердів

---

¹⁶⁶ Полное собр. лѣтописей II с. 350. Сій звістці в Історії прилучення Київа надав рішуче значінне проф. Антонович (ор. с.) і дату 1362 р. взяв за рік прилучення. Одначе його гадка досить слабо прийняла ся в науковій літературі. Про саму дату 1362 р. я зазначив уже в своїй Історії Київщини (с. 492-3), що властиво рік 1362 р. не належить до записки про відібране Київа, а тепер розвиваю сю тезу трохи ближше.

¹⁶⁷ У Гваніні (Стрийковського): (Olgerdus) Tartarorum regulos fratres germanos Kutlubachum, Kaczbeium et Dmeitrum profligavit Podoliaque ejecit — Sarmatiae Europae descriptio ed. 1581 f. 51 v., ed. 1584 — т. I с. 321. З цитат Густинської компіляції (рахунку аркушів) видно, що вона цитує не друковане виданне Гваніні, а якийсь скорочений (рукописний) витяг з нього.

похід в оригіналі дати не має. Звістки про те, як в. кн. московський прогнав князів галицького й стародубського з їх волостей, взяті з московського джерела — ми маємо сі звістки в Никонівській компіляції (XVI в.), тільки під р. 1363 (6871); компілятор взяв їх, очевидно, думаючи, що мова йде про український Галич і Стародуб. Джерело-ж звісток про Федора київського й відібранне від нього Київа нам незвісне, тільки на стилізації бачимо вплив того-ж оповідання Іваніні про Ольгерда¹⁶⁸. Се одна з «самостійних», взагалі досить нечислених звісток в сій компіляції. Кажу — одна, бо очевидно, що й згадка про Федора під р. 1361 і записка про відібранне від нього Київа Ольгердом зводять ся до одної.

Загальний, принагідний; характер другої звістки — про відібранне Ольгердом Київа від Федора показує, що се не була якась датована певним роком записка, надібана компілятором. З датою 1362 р. вона не стоїть в ніякім звязку, а входить до загальної замітки про здобутки Ольгерда на Русі. Натомість суха та бідна звістка про Федора під р. 1361 дає здогадувати ся, що вона

---

¹⁶⁸ Іваніні про Ольгерда: *Universam fere Russiam ditioni suae subjugavit, cuius principibus olim Lituani tributa solvere cogebantur.*

як раз зачерпнена була з якогось джерела зі своєю датою, себто що в якімсь джерелі компілятор під тим роком знайшов згадку про князя Федора в Києві. Супроти того дуже можливо, що вся звістка про відібранне Києва від Федора була комбінацією компілятора. Маючи записку під р. 1361 про князя Федора в Києві, а з другого боку — звістку, що Ольгерд надав Київ синові Володимиру, компілятор зовсім легко міг на підставі сього тільки, додати звістку про відібранне Києва: говорячи про здобутки Ольгерда на Україні, сказати, що Ольгерд між иньшим (без близшого означення часу) відібрав Київ від кн. Федора й віддав синові Володимиру¹⁶⁹. Звістку, що Ольгерд надав Київ Володимиру, компілятор мав в тій же Никонівській компіляції, звідки (або з її джерела) взяв записки про вигнання галицького й стародубського князів, тільки в нинішніх кодексах Никонівської компіляції ся звістка має пропущене

---

¹⁶⁹ Можна-б зробити здогад і цілком противний: мовляв з звістки про відібранне Києва від Федора компілятор вивів, що в 1361 р. в Києві ще княжив Федор. Але такому виводу дещо спротивить ся. Головне, що звістка про відібранне Києва не має дати і очевидно не мала її — компілятор не каже «въ сіє лѣто», взагалі нічим близше не означає час, коли Київ відібрано. По друге — звістка про Федора під р. 1361 така бідна, що ледво аби хтось став її умисно виводити.

імя Володимира¹⁷⁰. А що комбінаційну роботу ми у густинського компілятора мусимо однаково припускати під сим роком з значною правдоподібністю, се побачимо слідом низше — розбираючи його дату подільської окупації.

Взагалі поки сї звістки Густинської компіляції стоять так одиноко й відокремлено як тепер, їх треба брати з певною обережністю. Що найбільше¹⁷¹, подану під р. 1361 звістку про кн. Федора треба брати як *terminus non ante quem* окупації Київщини. Але єсть иньша обставина, яка робить в значній мірі реальним зближенне окупації Київа з датою 1362 р. (або може 1363), під котрою вона записана в Густинській компіляції, — хоч само се зближенне у густинського компілятора стало ся може й випадково. Се звістки про похід Ольгерда

---

¹⁷⁰ «Бѣ же Олгердь даль сынови своему... славный великій градъ Кіевъ, и потомъ, по смерти Олгердовѣ отнялъ у него Кіевъ братъ его Скиригайло» — під р. 1377, т. III с. 26 (деякі кодекси мають для імени Володимира прогалину).

¹⁷¹ Висловляюсь так обережно супроти иньших можливостей. Нпр. можна собі припустити, що під р. 1361 заблукала похибкою згадка про кн. Федора в Київі з-під р. 1331. Не неможливо а ргіогі й таке, що густинський компілятор всі звістки про Ольгерда під р. 1362 вийняв готовими з якоїсь компіляції, але без дати.

в полудневу Україну, переказані нам незалежно від себе в давнійшій русько-литовській літописи і в Никонівській компіляції, а в сій остатній при тім і датовані — а се нам в данім разі особливо важно — роком 1363. Можна з значною правдоподібністю здогадувати ся, що й відібране Київа та осадженне тут Володимира стояли в звязку з сим походом і конфліктом з Татарами, який при тім мав місце — що окупація Київа випередила або стала ся безпосередно по тім поході.

На сю хронольоґію кидає деяке сьвітло тодішня церковна політика Ольгерда й церковні події в київській митрополії. Тому для вияснення хронольоґії київської окупації варто нам коло них на хвилю спинити ся, стільки, розумієть ся, скільки се потрібне для нашої справи¹⁷².

В 50-х рр. XIV в. Ольгерда дуже займала справа засновання осібної митрополії для земель, що належали до в. кн. Литовського. Коли по смерти м. Теогноста московське правительство вислало до Царгорода свого кандидата на митрополію — Алексія, вислав і Ольгерд свого кандидата-свояка Романа. По рїжних короводах висьвячено їх обох на митрополитів. Алексій, іменованій митрополитом

---

¹⁷² Спеціально сі церковні справи обговорені в т. V отсеї Історії с. 386 і далі.

«київським і всея Руси», уважав Київ своєю катедрою. Але тому що Київ стояв тоді в сфері політичних впливів Литви, Роман не хотів йому Київа попустити, і між обома митрополитами виникла завзята боротьба за сю катедрю. Зараз по сїм посв'ященню Роман приїхав до Київа, але тут його не прийняли, мабуть тому, що мали свого митрополита, хоч не канонічно поставленого — Теодорита. Пізнійше Київ займав, здається, нейтральне становище й зарівно приймав і Алексія й Романа. Вкінці справа пішла на суд патріарха, і патріарший синод, докладнійше означивши границі юрисдикції Романа (за першим разом се могло й не бути зроблене), признав Київ Алексієви (1356). Роман не прийняв сього рішення і не залишив своїх претенсій: з пізнійшої синодальної постанови довідуємося, що він після того таки приїхав у Київ, тут сповняв митрополичі функції «і називав себе без церемонії митрополитом київським і всеї Руси, а се знову викликало замішання й непорядки в епархії митрополита київського і всеї Руси (Алексія), а володаря Литви (Ольгерда) привело до того, що він повстав на християн і починив їм великі страти і розлив крови», як каже та постанова¹⁷³. З свого боку й м. Алексій, щоб не

---

¹⁷³ «Руська хроніка» вид. Даниловича с. 174 — вид. Белокурова (Русские летописи) с. 45, Рус. истор. библиот. VI дод.

дати Романови закорінити ся в Київі, приїздив сюди й більше як рік перебував тут. Справа знову пішла до патріарха, визначено було слідство на ґрунт (1361, липень)¹⁷⁴. Смерть Романа (1362) перервала його справу, але справа литовської митрополії потягнула ся далі. Пізнійша синодальна постанова згадує, що коли м. Алексій оден раз поїхав в епархії «Малої Руси», Ольгерд зловив його, пограбив і ледво не забив; в сій очевидно прибільшеній реляції, маємо, правдоподібно, якусь дійсну пригоду, звязану з Київом, що мусіла стати ся вже по синоді 1361 р. В 1371 р. Ольгерд поновив прошенне про осібного митрополита, підносячи різні скарги на політичну сторонничість м. Алексія, між иньшим — що він не приїздить ніколи в Київ, і просив, щоб той осібний митрополит був поставлений на землі литовські або з Литвою союзні, між иньшим також «на Київ». Дійсно се бажанне, по різних протяганнях було сповнено: 1376 р. поставлено було Кипріяна митрополитом

с. 71-7. Літературу див. в т. V, 1. с.

¹⁷⁴ Воскрес. II с. 10 і 11 (під р. 1358 і 1360), пор. Никон. II с. 230 і 231, 1 Новг. с. 355: бѣаше бо тогда митрополить в Кіевѣ (вересень 1359 р.), Рус. ист. библ. VI дод. ч. 13.

київським і литовським¹⁷⁵.

В сій боротьбі за київську катедру є багато хронологічних неясностей, але коли, поминаючи їх, виберемо ряд певних фактів, то вони нам потраплять дещо сказати. І так в 1354/5 р. Кияне не приймають до себе протегованого Ольгердом Романа. Коли потім його рішучо відсуджено в Царгороді від Київа, він сповняв тут — в кінці 50-х рр. — митрополичі функції. Одначе й м. Алексій, запеклий Ольгердів ворог, перебуває в р. 1358–60 без перешкоди, без всякої пригоди (бо про се мовчать близькі йому джерела)¹⁷⁶. Тільки десь по 1361 р. спіткала його пригода, коли він схотів поїхати в «Малу Русь», правдоподібно — в Київі. А в 1370-х рр. царгородський патріарх признає литовському митрополиту й Київ, чого ніяк не хотів зробити в р. 1356–1361.

З перегляду сього ряда фактів не тяжко

---

¹⁷⁵ Никон. III с. 1 (смерть Романа). Рус. ист. библиод. с. 167; *ibid.* с. 139 і 171, пор. Воскр. II с. 35. З того, що про той арешт Алексія не згадано в синодальній постанові 1361 р., можна з усякою правдоподібністю думати, що сей епізод стався вже пізніше.

¹⁷⁶ Чи Алексій приїздив до Київа по тім побуті Романа, чи перед ним, годі напевно сказати, але се й не має значіння для нашого питання; див. про се ще мою історію Київщини с. 489.

набрати переконання, що до 1361 р., себто до царгородської постанови, що стала ся літом того року, Київ, хоч стояв під політичним впливом Литви, не був під власттю в. кн. литовського. Инакше такі факти як опозиція Киян Романови або пробування в Києві Алексія не могли-б мати місця. Можливо, що на сїм ґрунті й прийшло до більше рішучого вмішання Ольгерда в київські справи (прошу порівняти ту синодальну звістку про біди задані Ольгердом християнам з причини митрополії). А закінчилося се відібранням київського стола від Федора, що не був досить послухним Ольгерду в церковних справах, й посадженем в Києві Володимира Ольгердовича. В початках 1370-х рр., перед номінацією Кипріяна, се вже, очевидно, було довершеним фактом.

З рештою й наведене вище оповідання Никонівської компіляції про посадженне Володимира, противставляючи князюванне Володимира в Києві тому, що стало ся з Києвом по смерті Ольгерда, виключає гадку, аби Володимир дістав Київ десь саме перед смертю Ольгерда.

Отже ріжними дорогами приходимо ми до того самого виводу, що Київщину прилучено безпосередно до земель в. кн. Литовського десь в 1360-х рр. А що кн. Федор був підручником татарським, то, як я сказав, найправдоподібнїше можна звязувати його скиненне з походом Ольгерда

й конфліктом з Татарами 1363 р. Отже й посадженне Володимира в Київі, коли б хто хотів се близше датувати, можна класти коло р. 1363. Близших подробиць не можемо дати ніяких, окрім вище вказаної можливості, що се стало ся в звязку з церковними справами: що київський князь не так докладно йшов за церковною політикою Ольгерда, як собі бажав сей остатній, і се привело до скинення того київського князя й посадження в Київі Ольгердовича.

Прилученне Переяславщини

З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла *ipso facto*. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її кольтонізація були притягнені найблизшим політично-адміністраційним центром, яким під литовською зверхністю став Київ. Се могло стати ся тим лекше, що київські волости переходили споконвіка на лівий берег Дніпра¹⁷⁷, важнійші ж адміністраційні центри Сіверщини лежали тепер досить далеко на північ (Новгород, Стародуб), а

---

¹⁷⁷ Див. т. II2 с. 161.

полудневе пограниччє давньої Чернигівщини було в XIV в. ослаблене й дезорганізоване під довгою татарською зверхністю. Тим всім пояснюєть ся, що Переяславщина не була притягнена Сіверщиною, звязаною з нею етнографічно, а Київщиною. Та й давнійше Переяславщина тягнула не до Чернигова, а від нього.

Ніяких звісток чи записок про прилученне Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і се прилученне мусіло довершити ся само собою, після того як у Києві засів литовський княжич, а татарська орда, побита Ольгердом, стратила свою власть над переяславською людністю.

Окупація Поділя

Я тепер власне перейду до сього Ольгердового конфлікту з Татарами й безпосередно звязаної з ним в наших джерелах окупації Поділя.

Клясичний текст давнійшої русько-литовської літописи оповідає се так:

«Коли господарем над Литовською землею був великий князь Ольгерд, він пішов в степи («в поле») з литовським, військом, побив на Синій воді Татар — трох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати — татарські князі були дідичними володарями (отчичи і дедичи) Подольської землі; від них правили в землі

отамани, а баскаки, наїзджаючи, відбрали дань від тих отаманів. Брат же в. кн. Ольгерда князь Корьят, що держав Новгородок литовський, мав чотирох синів: то були князі Юрий, Олександр, Константин і Федор; з тих Кориятовичів три (старші) за дозволом в. кн. Ольгерда й помочию литовської землі пішли тоді в Подільську землю, а прийшовши в подільську землю, увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали»¹⁷⁸.

Оповідання се, як бачимо, не має дати. Окрім нього маємо ще коротеньку записку в Никонівській літописи під р. 1363: «Того же лѣта князь великій литовській Ольгердъ Гедименовичъ Синюю воду и Бѣлобережіє повоює»¹⁷⁹.

---

¹⁷⁸ Ученія записки II отд. академії I с. 44.

¹⁷⁹ Никон. III с. 2. Безпосередно перед сею запискою читаємо: «Тогоже лѣта Литва взяша Коршеву». Сю «Коршеву» декотрі поправляли на «Корчеву» і бачили тут Керч або Херсонес (дав. Карамзіна т. V с. 8, Дашкевич Замѣтки с. 81, Молчановского Очеркъ с. 194), і таким чином ся звістка звязувала ся також з тим Ольгердовим походом в полудневі степи. Одначе се толкованне занадто довільне, аби на нїм операти якісь виводи. Що воно таке та Коршева — зістаєть ся неясним. Завважу лише, що в реєстрі «руських городів» є «Коршевѣ на Соснѣ» (Воскр. I с. 240), але і з ним звязувати «Коршеву» 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично.

«Синя вода» взагалі місцевість не популярна. Властиво в історії вона лише тут тільки й приходить, і згадка її в обох звістках кидаєть ся сама в очі та робить певним (або — майже певним), що і в записці русько-литовської літописи про побіду Ольгерда над Татарами на Синій воді і в никонівській записці про «войованне Синьої води» ми маємо оден і той сам факт. Здаєть ся, що вже густинський компілятор (або його джерело) порозумів се й звів сі дві звістки до купи, оповідаючи під р. 1362 про побіду Ольгерда над Татарами на Синій воді: у Іваніні, на котрого він покликуєть ся, ся звістка не має дати, а дословні виписки з Никонівської компіляції, з під того ж року 1363 під тим же роком густинської компіляції 180 роблять в високій мірі

---

180 В Густинській під р. 1362: «Димитрій, князь московській, согна изъ Галича московскаго князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоанна».

В Никонівській: «Того же лѣта кн. в. Дмитрей Ивановичь съгна съ Галичьскаго княженіа князя Дмитрея галичьскаго. Того же лѣта кн. в. Дмитрей Ивановичь съгна съ Стародубьскаго княженіа князя Івана Федоровича стародубскаго».

В Никонівській сі звістки випереджають звістку про похід над Синю воду, як і в Густинській. Правда в Никонівській се під р. 1363, а в Густинській під р. 1362, але ся різниця нічого не змінє тут; навіть се важно, що різні події 1363 р.

правдоподібним, що історію про перемогу Ольгерда над Татарами, взяту від Гваніні (посередно чи безпосередно), густинський компілятор датував на підставі Никонівської або якоїсь подібної до неї компіляції¹⁸¹.

І так ми маємо дві незалежні від себе звістки про ті самі, правдоподібно, події. Одна під 1363 р. каже про похід Литви на Синю воду й Білобереже; друга без дати, — говорить, що підчас цього походу Ольгерд побив татарських «царків», і се було початком окупації Поділя. Ся обставина дуже цінна: оповідання давнішої русько-лит. літописи писане значно пізніше (правдоподібно в другій чвертині XV в.) і має свою політичну тенденцію

Никонівської, в тім і похід над Синю воду, перенесені однаково під р. 1362 в. Густинську. Припускати, як деякі дослідники роблять, що дату 1362 р. густинський компілятор узяв з якогось русько-литовського джерела, нам незвісного, буде чистим натяганням супроти очевидних зв'язків його з Никонівською компіляцією (або якоюсь аналогічною з нею).

¹⁸¹ Окрім Густинської літописи оповідання про перемогу Ольгерда над Татарами й окупацію Поділя має дати ще в двох компіляціях XVI в.: в ширшій русько-литовській літописи (т. зв. Биховця) се оповідання має дату 1351 р. (Ромнікі с. 19), а у Стрийковського 1331 (II с. 6 і 104). Остання дата очевидно абсурдна, але й перша не має самої ніякої певності, бо дати, подані сею літописею, визначають ся великою довільністю.

— довести виключні права в. кн. Литовського на Поділе. Хоч ся тенденційність в ній і не іде ніде аж до перекручення фактів¹⁸², але в очах історичної критики дуже важно, що звістка Никонівської компіляції, свобідна від таких закидів, боронить історію Ольгердового похода і звязаних з нею початків окупації Поділя від підозр в фантастичности або в повній недокладности.

По сих, може занадто деталічних виводах, в які мусів я запустити ся з огляду на ріжні неясности й спори в літературі, перейдемо до самих подій.

Відносини до татар

Ми знаємо, що Татари, перетягнені литовськими князями в 1352 р., в 1356 знову увійшли в порозумінне й союз з Казимиром¹⁸³. Отже литовські князі від тоді мали супроти них зовсім вільну руку. А що як раз з кінцем 1350-х рр., зі смертю Бірди-бека (1359), Орда прийшла до повного розстрою й анархії, то й зачіпати ся тоді з Татарами зовсім не було страшно. Серед вічних перемін ханів на татарському престолі й ріжних

---

¹⁸² Див. прим. 19.

¹⁸³ Див. вище с. 43.

управителів, що під їх іменем пробували правити Ордою, центральна власть у Татар зійшла на фікцію, й Орда розбила ся на кілька осібних частин. «Було кілька монгольських емірів, оповідає сучасний арабський письменник, що поділили між собою області Сарая (Орди); між ними не було згоди й вони правили своїми землями кожний окремо»¹⁸⁴. Потім, в сімдесятих роках сі розвалені части стягнув був на якийсь час до купи сильною рукою кримський емір Мамай, але в 60-х рр. анархія панувала. Ольгерд тоді міг собі спокійно легковажити татарські претензії.

Вище висловив я здогад, що церковні справи привели його до відібрання Київа від тутешнього князя Федора, татарського васалю. Тепер додамо другу гадку (розумієть ся — теж тільки як гіпотезу), що за Федора, як татарського підручника, могли обстати сусідні татарські беки, й се привело до конфлікту. А той закінчив ся погромом Татар на Синій воді в 1363 р.

Сю Синю воду звичайно вважають теперішньою Синюхою, лівим притоком Бога; на московській мапі XVI в. вона зветь ся дійсно

---

¹⁸⁴ Ібн-Хальдун, — у Тизенгаузена Сборник матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды I с. 389. Про тодішній стан Орди див. низше в гл. IV.

Синьою водою¹⁸⁵. Але єсть ще й иньша Синя вода, теперішня Сниводь, на пограничу Київщини, Волини й Поділя, «при шляху Татарським», звісна під іменем «Синьої Води» в подільських люстраціях XVI в.¹⁸⁶ Супроти того, що з битвою над Синьою водою звязувала ся окупація Поділя, мені б здавало ся правдоподібнішим, що битва з Татарами стала ся над Сниводою¹⁸⁷. Білобережем, що виступає в тій же звістці, звало ся побереже Дніпра понизше Київа й аж до самого устя¹⁸⁸. Отже театром війни була б полуднева Київщина і Браславщина, аж до пізнїйших границь Поділя. Такі

---

¹⁸⁵ Книга Большого Чертежа вид. Спаского с. 102. Гадку про Синюху висловив уже Карамзін (V с. 8).

¹⁸⁶ Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 163: *pustinia Ulanow przy slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda*.

¹⁸⁷ Ще инакше толкував ту Синю воду пок. Брун. Раз добачив тут Дніпровський лиман, бо Сарніцький зве його *Sina voda* (Записки одесск. общества III с. 457); другим разом (Чорноморье I с. 172) — р. Дін, бо німецькі реляції про битву 1380 р. так його називають (гроре *Bluewater* — *Scr. regum prus.* III с. 114).

¹⁸⁸ Про Білобереже дніпровське див. т. I 2 с. 425, де вказані місця з джерел.

подробиці, що Ольгерд при тім побив трох ханів-братів, що сі хани звали ся Кутлубугою, Хаджибеєм і Дмитром, уже менше певні й можуть бути по просту легендою; хоч нпр. в грамотах згадуєть ся в 1382 р. Кутлубуга управитель Крима¹⁸⁹. Ще менше значінне має оповіданне Стрийковського, що розбиті Ольгердом Татари перейшли з Поділя в Добруджу, де він мовляв сам бачив їх потомків¹⁹⁰. Кінець кінцем мусимо задоволити ся тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив там Татар, і що в звязку з сим, по всякій правдоподібности, стояла формальна окупація Київщини й Поділя.

Татарська зверхність в українських землях

Тим одначе справа татарської зверхности над сими землями не була ще скінчена. Припадково записана в Никонівській компіляції під р. 1374 звістка, що «того року Литва ходила війною на

---

¹⁸⁹ Грамота Тохтамиша в Записках одесск. общества I с. 339.

¹⁹⁰ Стрийковский I с. 7. Сю звістку приймав Антонович, I. с. с. 126.

Татар — на Теміреза, і була між ними велика битва» 191 — кидає сьвітло на тодішні литовсько-татарські відносини. Боротьба з Татарами йшла далі, й сю «татарську справу» в литовській політиці витворило, очевидно, не що иньше як окупація Київщини й Поділя. Але як властиво укладала ся отся боротьба, лишаєть ся не ясним; тому я позволю собі виставити до сього питання деякі здогади.

З оповідженого в тій же Никонівській компіляції під тим же (1374) роком довідуємо ся, що Орду тоді вже тримав у своїх руках давнійший кримський емір Мамай, і що він стояв в напружених відносинах з Москвою. В. кн. Литовське стояло тоді супроти в. кн. Московського також на воєнній стопі. На сім ґрунті потім бачимо Литву союзником Мамає (в кампанії 1380 р.). Супроти сього звертає на себе увагу, що в поданій вище записці Литва воює не з Мамаєм, а з якимсь Темірезом, ближе нам незвісним еміром. Насуваєть ся здогад, чи союз Мамає з Литвою не був далеко давнійший в дійсности — чи не був в.

---

191 Никон. III с. 20. Хто був сей Темірез (очевидно — якийсь емір), ближе незвісно. Під р. 1480 згадуєть ся ще «князь Обрагимъ Темирязевъ сынъ» (виписка у Карамзіна V пр. 205) — мабуть син того Теміреза.

кн. литовський союзником Мамає в боротьбі його з іншими татарськими емірами, і чи той Темірез не належав до таких самостійних емірів, противників Мамає?

Таку литовську політику ми знаємо документально, тільки де що пізніше, за Витовта, в остатніх роках XIV і в XV віці. Литовське правительство підтримувало тоді своїх претендентів і сторонників в Орді та тим нейтралізувало претензії Орди на українські землі, колись підвласні Татарам¹⁹². Така політика могла практикувати ся і давніше. Здогад такий тим більше буде оправданий, що ся сторона литовської дипломатії нам дуже мало звісна. В такому разі Ольгерд, підтримуючи Мамає в його змаганнях до зверхництва в Орді, уже на початках 1370-х рр. міг в справі українських земель уложити з ним компроміс: полишено певні позначки татарської зверхности, але зіставлено сї землі в фактичнім володінню литовських князів. На існування такого компроміса ми маємо натяки з 1370-90-х рр., і часи Мамає (убитого в 1380 р.) з огляду на союз його з Литвою зістають ся єдино правдоподібними для уложення сього компромісу, навіть незалежно від вище виставленого мною здогаду.

---

¹⁹² Див. в гл. IV.

Ось факти, що вказують на існування такого компромісу. В грамотах подільських князів (Коріятовичів і Свитригайла), почавши від 1375 р. ми маємо згадку про контрибуцію, плачену Татарам — «дань у Татары», *tributa Tartarorum* ¹⁹³. Неперіодичність сеї дани (видна з текстів грамоти), не повинна нас збивати: ми й за давнішої татарської зверхности не мали підстави припускати правильну данину в тих землях, що не стояли в безпосередній управі Орди. Про данину з українських земель, які давніше Орді належали, упоминаєть ся й Тохтамиш у своїй грамоті до Ягайла 1392 р.: «З підвластних нам волостей зібравши данини, передай через послів до скарбу». У другій редакції трохи инакше: «з князівств вашої землі, що давали дань до Білої Орди зібравши данини і т. д. ¹⁹⁴».

---

¹⁹³ «Коли вси бояре и земляне имуть давати дань у Татары, то серебро имають такоже тии люди дати» — в грам. 1357 р., теж саме в грам. 1392 р.; в грам. 1401 р.: *Preter poddancisna et tributis Tartarorum*. — Акты Зап. Россіи I ч. 4, *Zródła dziejowe* V с. 21, *Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przewdzieckich* с. 11. Пор. моє «Барское староство» с. 21.

¹⁹⁴ Грамота Тохтамиша в двох версіях, уйгурській і руській, видана п. т.: кн. Оболенській и Григорьевъ Ярлыкъ хана Золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ 1392-8 г., Москва і Казань, 1850; польський переклад в

Другий факт ще більше виразний, тільки його датованнє й локалізація вже більше гіпотетичні. Розумію монети київського князя Володимира Ольгердовича з татарською печаткою.

Діло в тім, що з ріжних знаходок звісно кілька шгук дрібної срібної монети з іменем Володимира, писаним кирилицею, наоколо татарської печатки, т. зв. тамги. Штампи показують, що монети сї бив якийсь князь руський, що стояв під татарською зверхністю. Татарські монети, знайдені в однім скарбі разом з ними, походять з 1330–1364 рр. і вказують на другу половину XIV в. Та обставина, що знаходять ся сї монети тільки в околицях Київа і його сусідстві, наводять на дуже правдоподібну, можна навіть сказати — певну гадку, що маємо тут монети Володимира Ольгердовича, князя київського¹⁹⁵. Татарська тамга показує, що сей

часоп. Biblioteka Warszawska 1853 т. III.

¹⁹⁵ Вперше опублікував сї монети і вказав на Володимира Ольгердовича д. Антонович в своїм рефераті друкованім в II т. Трудів III археол. з'їзда (О новонайденных монетах съ именемъ Владимира). Він підніс, між иншим, також і ту важну подробицю, що геральдична фігура сих монет пригадує монети в. кн. Литовського. Його гадка не стріла опозиції ні у кого (див. Гуттень-Чапській Удѣльня и пр. деньги древней Руси с. 4, Толстой Древнѣйшія монеты в. кн. Кіевского с. 221), але на жаль, по Антоновичу сї монети й не були ніким

Володимир (приймаючи, що монети були його), сидячи в Києві, признавав над собою татарську зверхність.

Що справа татарської тамги на монетах литовських князів дійсно дебатовала ся й мала вагу при кінці XIV в., показує оповідання про битву на Ворсклі в Никонівській компіляції. Як оповідає вона, Витовт мав поставити ханови Темир-Кутлукови жадання, аби на ханських монетах було «знаменіє Витовтово», а Ідика (Едігей) натомість, на глум, зажадав «во всемь (Витовтовім) княженіи на денгахъ литовскихъ моему ординьскому знамени быти» 196 . Полишаючи на боці формальну сторону сього, дуже белетристично написаного оповідання, воно ілюструє нам значінне тієї татарської тамги на

близше студійовані. В згаданій книзі Толстого (І. с.) була заповіджена спеціальна студія про них, але ся обіцянка, скільки мені було відомо, не була сповнена. Тим часом деякі звязані з ними питання не висвітлені досі: нпр., скільки знаю, ніхто не пробував відшифрувати самих тих татарських печаток, хоч се мало-б дуже важне значінне.

Всіх до тепер звісних монет в книзі Толстого вичислено шість, в тім аж пять ріжних типів! Важать вони від 1/2 до 1 грама. Знайдено з них дві в Гвоздові Київського повіта, оден в Никольській слобідці під Києвом, оден коло Путивля.

київських монетах Володимира Ольгердовича.

Розумієть ся, абсолютного спокою компроміс сей не запевняв. Політика підтримування своїх союзників і претендентів в Орді, ведена литовськими князями, приводила до конфліктів з противниками литовських протегованців, і сі конфлікти, чи їх можливість, все таки змушували до пильної уваги й оборонности пограничні з степами землі — бо на них небезпечність в таких разях головно й упадала. Тому Кориятовичі (в літописнім оповіданню) й «боронять Подольську землю від Татар», при істнуванню «дани у Татари». Такий характер конфлікту на тлі участі у внутрішніх справах Орди, як я сказав, могла мати уже згадана боротьба з Темірезом, а найбільше звісний епізод такого рода — се боротьба Витовта з Ідикою (Едігеєм), в інтересах вигнаного з Орди хана Тохтамиша. Боротьба ся привела до голосного погрому литовських князів на Ворсклі (1399), а слідом пішов татарський напад на Київщину й Волинь. В меньших розмірах такі факти й обставини мусіли повторяти ся частійше — й перед тим і по тім.

Орда зрікаєть ся своїх прав на українські землі

Не вважаючи на страшний погром 1399 р. Витовт не признав режіма Ідики і вів свою політику

далі, висуваючи своїх кандидатів і від часу до часу висаджуючи їх на ханський престол. Нарешті повний упадок Орди в першій половині XV в. і сформованне нової держави — Кримського ханства на її руїнах¹⁹⁷, розв'язала для українських земель татарську справу з правно-державного становища. Здається, що вже нещасливий хан Тохтамиш, а в кождім разі зв'язний фундатор Кримської держави Хаджи-герай, вдячні за поміч і опіку, «великою ласку і честь» Витовта в тяжкі часи — «коли їх коні потні були», зрікли ся на користь в. князя литовського історичних прав татарської Орди на руські землі, що були колись їй підвласні, й видали на те Витовтови грамоти¹⁹⁸.

---

¹⁹⁷ Про се все мова низше, в гл. IV.

¹⁹⁸ В однім з листів Менглі-Герая так описує історію сих грамот: «Наші батьки царі (хани) і предок наш цар Тохтамиш були з князем Витовтом заприсяжені брати й приятелі. Великий цар Тохтамиш дав великому князю Витовту Київ і Смоленськ й інші города, і предок наш цар Тохтамиш дав на все то свої ярлики (грамоти). Після того ваші великі послы, приїхавши до нашого батька царя Ач-Гірея, взяли ярлик на ті згадані города. Потім наш старший брат Нурдовлат став царем і також — пан Ян Кучукович і пан Івашенцо приїхавши (в посольстві) взяли від нього ярлик, і міцна присяга між ними стала ся. І до мене (як став ханом) приїхали від брата вашого Казимира короля воєвода троцький Богдан Андрушкович

Про се не раз згадує в своїх грамотах син Хаджи-герая Менглі-герай: «Пригадуємо вам, пише він в одній, найбільше докладній з них, — що великий цар, дядько (?) наш, і великий цар Ачжи-гірей, отець наш, коли їх коні були потні, поїхали в гостину до Литовської землі. Вони бачили там велику ласку й честь, і за те обдарували в. князя Витовта ¹⁹⁹ Київом на сам перед, а також і иньшими численними землями. Потім в. кн. литовський Казимир з литовськими князями й панами просили нас, і ми potwierдили йому те (прогалина), що дали були великий цар дід наш і отець наш, а то: Київську «тьму» (землю) з усіми приналежностями («входы»), з данями, з землями й водами, Володимирську ²⁰⁰ тьму з усіма приналежностями й данями, землями й водами; тьму великого Луцька, з усіма приналежностями,

---

(Сакович) й Івашенцо, щоб узяти (в новім potwierдженню) ярлик нашого батька на Київ і Смоленськ і иньші городи, й просили, аби вписати туди рязанські городи й Одоїв, і то в ті наші ярлики вписано. Кажіть собі принести ті ярлики й перед собою прочитати — переконасте ся в правді»...

¹⁹⁹ В оригіналі тут прогалина, слова: «в. кн. Витовта» доповняємо з контексту.

²⁰⁰ Володимир волинський.

данями землями й водами; Смоленську тьму з усіма приналежностями, данями, землями й водами; Камінецьку тьму²⁰¹ з усіма приналежностями, данями, землями й водами: Браславську тьму з усіма приналежностями, данями землями й водами, Сокальську²⁰² з усіма приналежностями, землями й водами; Звенигород (в полудневій Київщині) з приналежностями, данями, землями й водами; Черкаси з приналежностями, данями, землями й водами; Хачибей²⁰³, Маяк²⁰⁴ з водами, й землями; землі (на лівім боці Дніпра) починаючи від Київа Дніпрі до устя: Снепород і Глинськ з усіма їх людьми²⁰⁵, Жолваж, Путивль з землями й

---

²⁰¹ Поділе.

²⁰² Соколец в Браславщині.

²⁰³ Хаджібей на місці нинішньої Одеси.

²⁰⁴ Місто на Дніпровім лимані. Тут Хаджібей і Маяк очевидно два осібні місця, не одно, як виглядало б з текста Хачибієв Маяк — пор. реєстр Свитригайлових городів. Skarbies, ч. 746.

²⁰⁵ Обидва міста в Переяславщині, до котрої очевидно належать і низше вчислені місця.

водами, Бирин, Синець ²⁰⁶ , Хотин, Лосичі, Хотмишль з усіма їх землями, водами, данями й приналежностями; Чернігівську тьму з усіма приналежностями, данями, землями й водами; Рильськ з приналежностями, данями, землями й водами; Курську тьму з приналежностями, данями, землями й водами; тьму Сараєвого сина Егалтая ²⁰⁷ — Милолюб, Радогощ, з приналежностями, данями, землями й водами; Мужеч, Оскол, Стародуб і Брянськ з усіма їх приналежностями, данями, землями й водами; Мценськ, Любутеськ, Тулу з усіма їх приналежностями, данями, землями й водами; Бересте й Ратно; Козельськ, Пронськ, Волконськ, Іспас, Донець з усіма їх приналежностями, данями, землями й водами; Ябу-городок, Балакли ²⁰⁸ , Карасун, Дашів, городище Тушин, Немир, Мушач, Ходорів з усіма їх приналежностями, данями,

---

²⁰⁶ На Сулі.

²⁰⁷ Се мабуть память про якогось темника чи емира, що мав у своїй управі сі чернігівські землі.

²⁰⁸ Балаклея, на устю Чичаклея в Бог, отже знову чорноморська територія, як при вичеслених вище Хаджібею й Маяку.

землями й водами».

Полишаючи на боці ріжні помилки в розміщенню (Татари завсіди були лихі географи) й назви незрозумілі, ми маємо тут вичислені досить повно українські землі²⁰⁹, що належали до в. кн. Литовського за часів Витовта. Не вважаючи на деякі переборщення, можемо в сій Менглі-гераєвій грамоті бачути досить вірний відгомін якогось листу Хаджі-герая, котрим той, як спадкоємець Золотої орди, вирікав ся з всяких прав татарської Орди на українські землі в. кн. Литовського. А може бути, що в основі її лежала ще давніша грамота Тохтамиша такого змісту²¹⁰.

Поділе — його сформованне й становище в польсько-литовській боротьбі

Прослідивши таким чином в загальніших моментах справу татарської зверхности над українськими землями, вернімось ще до литовської

---

²⁰⁹ З білоруських згадана тільки Смоленська земля — здобуток самого Витовта. Пронськ заблукав сюди з земель рязанських, про які йде мова в сій грамоті осібно.

²¹⁰ Про се ще в прим. 20.

окупації Поділя, полишеної нами на боці.

Ми мусимо тут виходити від наведеного вище оповідання русько-литовської літописи. По побіді Ольгерда на Синій воді 1363 р. три брати Кориятовичі — Юрий, Олександр і Константин, «за дозволом в. кн. Ольгерда й помочию литовської землі», осіли ся на Поділю, й увійшовши «в приязнь» з місцевими отаманами, були признані зверхниками місцевою людністю. Почали боронити землю від Татар, а як головний їх спосіб оборони літописець представляє будову замків, котрих на Поділю, по його словам, перед тим зовсім не було: поставили замки в Смотричу, Бакоті, Камінцю, «і так всі подільські городи (замки) помурували й усю землю Подольску опановали (осели)»²¹¹.

Се оповідання дає вірний, але не повний образ окупації Поділя. Його треба доповнити.

Насамперед Поділе не було якимсь «новим сьвігом» для литовських княжат, відкритим Ольгердовим походом. Боротьба за Галичину й Волинь мусіла від самих початків звернути увагу їх також і на Поділе, так тісно звязане географічно з Волинею, а з Галичиною звязане ще й політично, як її давнійша провінція. Властиво треба-б дивувати ся, що Поділе, давне Понизє, так якось на узбочи

---

²¹¹ Ученя записки II отд. I с. 44.

зіставалось підчас сеї боротьби. Але на то були свої причини: воно було в безпосередній залежності від Орди, і поки Орда була сильна, ніхто не хотів з нею зачіпатись.

Як ми вже знаємо, Понизе ніколи не було органічно звязане з Галицьким князівством і жило своїм житєм під власттю галицьких князів, що мусіла бути тут досить слаба. Коли появили ся Татари, сі звязки порвали ся зовсім. Не може бути сумніву, що Понизе опинило ся досить скоро в безпосередній залежності від Татар. Вправді, ми не маємо безпосередніх вказівок на се, але та обставина, що Побоже в 1250-х рр. уже сиділо «під Татарами», на мій погляд служить дуже характеристичним симптомом. В 1252-4 рр. Куремса пробував привести в безпосередню залежність від Орди Бакоту й полудневу Волинь; з волинськими городами йому не пощастило, але про Бакоту і взагалі про західне Понизе від того часу нічого не чуємо, і зістаєть ся неясним, чи Данило відібрав його собі назад. Але чи тоді, чи пізнійше — нпр. по смерті Данила, подністриянське Понизе таки мусіло перейти під безпосередню власть Татар, подібно як Понизе побожське, що не вважаючи на Данилові походи на «людей татарських» від 1250-х рр. (а властиво ще від 1240-х) зіставало ся все в безпосередній залежності

від Татар²¹².

Так власне сформувала ся територія півнійшого Поділя, по всякій правдоподібности ще в XIII в. Се були землі подністриянсько-побожські, що перейшли «під Татар», добровільно чи недобровільно, і були злучені однією своєї політичної долі. Границею їх з Волинею служила більше менше вододільна лінія Бога й Припети (як подільські замки за Кориятовичів тут звісні Межибоже, Божськ і Винниця). Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхівя Бога з устем Стрипи; як подільські замки Кориятовичів знаємо тут Червоногород і Скалу, але є виразний слід, що й Теробовельщина перед тим також належала до Поділя²¹³. З Київщиною

---

²¹² Див. т. III с. 84-5, 155 і далі.

²¹³ В наданню Поділя Спиткови 1395 р. Ягайло виразно зачисляє округи Теробовля й Стінки до Подільських земель: він застерігаєть ся, що так само як Межибоже, Божський і Винниця виключають ся з подільської держави Спитка, тав само і *districtus Trebowliensis et Szenca... non obstante donacione huiusmodi observentur circa iura et in quibus tempore felicis et eterne recordacionis incliti Kazimiri regis Polonie nostri predecessoris et Ladislai ducis oppoliensis alias tenentarii illarum parcium observabantur* (Codex ep. Vitoldi с. 39). Сього застереження инакше не можна розуміти як тільки так, що Теробовль і Стінка зачисляли ся до Поділя ще в кінці XIV в. і

(полудневою) не було ніякої виразної границі, власне тому мабуть, що сї землі, так само як Поділе, стояли в безпосередній залежності від Татар (тим поясняєть ся, що давні київські землі за Росію зачисляли ся до Браславщини, себто східнього Поділя). Так сформована територія дістала й нове, перед тим незвісне імя, що вперше стрічаєть ся в актах з кінця XIV в.²¹⁴ — Поділе; імя анальоґічне з давнійшою назвою «Понизя».

Перші стадії польсько-литовської боротьби за руські землі не торкнулись Поділя. Хоч Казимира новійша польська історіографія славить за увільнення руських земель від татарської кормиги, в дійсности він забрав землі, де татарська зверхність була номінальною, але подільських земель, що були під безпосередньою властію Татар, — не дуже зачіпав. Що правда, Длугош

давнійше до нього належали, але були відірвані від нього колись за Казимира В., через те не увійшли в наданне Спиткови, а наслідком сього злили ся знову з Галичиною. Що то був за *districtus Szenca*, Стінка з округом, не можна сказати — див. низше, с. 90.

²¹⁴ Перший документ, де ужите слово Поділе — наданне Спиткови 1395 р. Про термін Поділя — мое «Барское староство» с. 17 і далі (тут взагалі подано коротку історію Поділя).

представляє, що Казимир забрав ціле Поділе, і то ще перед 1352 р. Під р. 1352 він записує напад Татарів, з намови Ольгерда, на Подільську землю, *regno Poloniae subiectam*. Так сам оповідаючи про наданне Спиткови, називає він Поділе землею, «вдідбраною Казимиром з татарських рук зброєю й мечем»²¹⁵. Але сі принагідні вискази, без всякого докладнішого означення, коли ся Казимирова окупація Поділя стала ся, роблять таке вражінне, що батько польської історіографії, будши сьвідком пізнійших спорів за права Польщі й Литви на Поділе, хотів піддати читачеві вражінне, що Поділе належало до Польщі з дуже давніх часів, але не мав відваги скомпонувати просто з голови історію сеї Казимирової окупації²¹⁶.

---

²¹⁵ Длугош III с. 245 і 519.

²¹⁶ Кромер, опираючи ся на Длугошу, але не представляючи вже собі ясно тих фактів, які змушували Длугоша до такої обережности, зовсім відважно твердить, що Казимир забрав «полудневу Русь і Поділе аж по самий Кременець». Він пробує довести се ріжними доказами, але зовсім, розуміть ся, хибно — їх розібрав уже Стадніцкий, *Synowie Gedymina* I с. 136, і тому нема по що нам над ними застановляти. Та недавно в дусі Кромера, але ще більш рішучо, пробував представити подільську справу др. Прохаска в статі *Podole lennem Korony (1352–1410) — Rozprawy wyd. hist. filoz. akademii* т. 33. Він пробує довести що Поділе ніколи

В сучасних звітках ми ніде не знаходимо найменшої вказівки, аби Казимир колись ходив на Поділе або забрав його, а пізнійша грамота Ягайла 1595 р., що надавала Поділе Спиткови з Мельштина, вказує дуже докладно, як далеко на схід сягали Казимирові здобутки: Ягайло, віддаючи Поділе Спиткови, вилучає для себе Побоже, а разом застерігає, що «округи Теробовля й Стінки зістануть ся й далі при тих правах, які мали за часів Казимира й Володислава опольського²¹⁷. Се противставленне сих двох округів властивому Поділю — округам Камінця, Смотрича,

---

не було завойоване литовськими князями, анї належало до них, відкидає оповіданне русько-литовської літописи про битву на Синій воді, про Кориятовичів, про похід Витовта й його володінне Поділем перед 1411 р. Кладе натомість в основу своїх виводів Длугошеву звітку під р. 1352, а проти історії Витовтового похода на Федора Кориятовича вимишляє похід Ягайла на Поділе 1393 р. Сі виводи його по части операють ся на голословних і зовсім довільних твердженнях, по части на хибних інтерпретаціях і натяганнях, так що найменшої наукової стійности не мають. Детальніше розібрав я їх в своїй рецензії в т. XIII Записок наук. тов. ім. Шевченка і туди відсилаю цікавих, а тут уважаю себе в праві супроти того близше не спиняти ся коло сеї невдалої елюкубрації.

²¹⁷ Codex epist. Vitoldi c. 39 — Archiwum Sanguszków c. 19.

Червоногорода, Скали й Бакоти, вичисленим в тій же грамоті, показує виразно, що тільки ті два округи за часів Казимира й Володислава належали до Польщі й Угорщини. Теробовельщина була стародавньою інтегральною частиною Галичини, і після того як Казимир прилучив її назад до галицьких земель, вона так при них і зістала ся. Де була «Стінка», не можна сказати напевно, але очевидно, що десь на західнім пограничу Поділя, найскорше — в безпосереднім сусідстві Теробовля ²¹⁸. Отже властивого Поділя, як розуміли його в XV в. і пізніше, Казимирові завойовання не діткнулись.

Литовські князі також мусіли обминати Поділе, поки рахували на поміч Татар або не хотіли з ними зачіпати ся. Тільки повний упадок Татарської держави осмілив їх, а розрив з Татарами, що в кінці привів до війни 1363 р., розв'язав їм руки в відносинах до Поділя. Тому оповіданне русько-литовської літописи, що

---

²¹⁸ В давніших часах можемо вказати тільки одну осаду такого імени — се нинішні Стінки коло Золочева (на них вказували вже видавці *Archivum Sanguszków I, index*). Вони звісні уже в актах XV в., але тільки як *villa* (*Acta grodz. i ziem. XII* с. 230, 246), та й лежать де що задалеко. Молчановський з граничного обводу 1546 р. вказував на ліс *Stenki* на устю Гнізди в Серет (ор. с. с. 14 і 188), але се не помагає нічого — стінка для ліса в нашій мові *nomen appellativum*, а не *proprrium*.

литовська окупація Поділя наступила по битві на Синій воді, не має в собі нічого підозрілого. «За згодою Ольгерда й помочию литовської землі» брати-Коріятовичі ідуть на Поділе й осідають тут. Пізнійший компілятор Стрийковський каже їм брати участь в поході Ольгерда на Татар, і Ольгерд за їх заслуги в с'їм поході дає їм Поділе та лишає з ними частину свого війська²¹⁹. Се розумієть ся, власні здогади Стрийковського; нічого нема неправдоподібного в тім, що так воно й дійсно було, але як саме — того, розумієть ся, не будемо знати, поки будемо мати в руках тільки коротеньке оповіданнє русько-литовського літописця.

Літописець сей, зазначивши, що окупація Поділя стала ся наслідком побіди над Татарами, «отчичами і дідичами Подільської землі» (се йому потрібно, аби вивести державні права в. кн. Литовського на Поділе), далі сам підносить, що окупація ся не мала характеру насильного опановання. По його словам, вона чинила ся на підставі добровільної угоди з місцевою руською людністю: Коріятовичі входять «у приязнь» з місцевою старшиною — «отаманами», і з їх помочию організують оборону землі від Татар. З огляду що для тенденції літописця було-б

---

²¹⁹ Strykowski II с. 6–7.

нарочніше підчеркувати навпаки, що Поділе було здобуте силою литовського меча, таке представлення подільської окупації має всяке право на наше довіре. І така добровільність переходу подільської людности під управу литовських князів не повинна нас дивувати супроти припущення, що в своїм часі ся подільська людність добровільно перейшла була під безпосередню татарську зверхність. Протягом столітя ся татарська зверхність мала час показати свої прикрі сторони, а спеціально часи розкладу й анархії Татарської держави могли давати себе прикро відчувати й таким українським підданам Орди.

Оповідуючи про діяльність Кориятовичів на Поділю, русько-литовський літописець підчеркує їх діяльність звернену против Татар: вони перестають давати дань татарським баскакам, боронять Поділе від Татар і мурують замки для сеї оборони; Олександр Кориятович і головою накладає в якімсь конфлікті з Татарами («Татарове убили»). Хоч що до вірности сього всього не маємо підстави щось закидати, образ одначе виходить односторонній: вище я вказав, що ми маємо виразні вказівки про контрибуцію давану Татарам, хоч і не регулярно, а тільки від часу до часу, за часів Кориятовичів і пізнійше — ще в початках XV в. Вказав я також, що судячи з сього і з ріжних иньших вказівок, Поділе, як і иньші українсько-руські землі в. кн.

Литовського, номінально признавало татарську зверхність над собою аж до кінця XIV в. або ще й дещо пізніше. Тож боронити Поділе Кориятовичам приходило ся, правдоподібно, в часи татарської анархії, а також від тих татарських ханів та емірів, що не признавались литовським правительством, чи спеціально — місцевими подільськими князями, та були противні їх татарським союзникам.

Компроміс подільських князів з Польщею

З другого боку від коли литовські князі, загорнувши Поділе, зняли з нього те *табу* в виді татарської власти, що хоронила його давнійше від претензій і литовських і польських, не могло воно вже діставати ся нетикальним в польсько-литовській боротьбі за українські землі. Литовські князі Поділя мусіли оглядати ся на Польщу.

Русько-литовський літописець підчеркує супроти пізнійших спорів за Поділе, що Кориятовичі зайняли Поділе «со князя великого Ольгирдовимъ прозволениемъ и с помічю Литовскои земли», але ся «поміч Литовської землі» була занадто проблематична, аби нею можна було заспокоїтись, а ще на таким далекім, на всякі ворожі заходи виставленім пограничу як Поділе. Я

підносив уже вище, говорячи про Волинь, що при загальній екстензивності литовської політики й потребі повсечасної готовости до боротьби з Німцями на північній границі, литовські князі в українських землях не могли числити на поміч литовського правительства й мусли покладати ся виключно майже на власні сили. А в слабо залюдненім, з усіх боків загроженім Поділю бути полишеним власним силам було особливо тяжко. Тож і не диво, що до певної міри забезпечивши себе зі сторони Татар компромісом — признаннем татарської зверхности, литовські князі й супроти Польщі ідуть також на компроміс.

Русько-литовський літописець мовчить про се. Він оповідає тільки легендарний переказ, що Казимир Вел., не маючи синів, закликав до себе «за глейтовними листами с великою твердостію» Константина Кориятовича до Кракова й хотів видати за нього доньку, з тим аби він був по нїм наступником на польським престолі; але Константин, розглянувши ся на польським дворі, «не схотів приступити до їх віри», й погостивши у короля, вернув ся назад, «до свого господарства».

Кориятовичі в дійсности їздили до Кракова не так рідко, як представляє собі русько-литовський літописець, у котрого ся подоріж Константина обставлена ріжними «твердостями й глейтами» — вони знали туди дорогу дуже добре. Олександра

Коріятовича бачимо при боці Казимира в Польщі в р. 1368; по словам Яна з Чарнкова, Олександр був в Кракові і в часі смерті Казимира, коли литовські князі позаберали волинські замки — може їздив на похорон. Потім маємо його грамоту краківським купцям на свобідну торгівлю на Поділю, видану в Кракові весною 1375 р. Маємо грамоту й самого Константина, видану в Кракові весною 1385 р., де він повторяє привілегії надані його братом краківським купцям ²²⁰. До одної з таких подорожей Константина могла бути й привязана легенда, що польський король хотів мати його своїм зятем і наступником. Вона виглядає зрештою як іронічна алузія до Ягайлового одруження з Ядвігою: от мовляв иньших князів також кликали на польський престіл, але ті люди більше себе поважали й на те не звабили ся, віри своєї не змінили.

Уже сі подорожі Коріятовичів до Польщі, випадково нам звісні, а в дійсности може ще й далеко частійші, вказують на зближенне Коріятовичів до краківського двору, — зближенне дуже характеристичне супроти боротьби, яку провадили з Польщею литовські князі. Властивий

---

²²⁰ Akta grodz. i ziem. VII ч. 7, Codex dipl. m. Krakowa ч. 47 і 60, Monum. Poloniae hist. II с. 643.

характер цього зближення виявляє звісний уже нам трактат польсько-литовської згоди з 1366 р. Як ми бачили вже, в нїм Юрій і Олександр Кориятовичі виступають по польській стороні, як союзники й присяжники Казимира, так само як і Юрій Наримунтович белзький; тільки що той до цього васальства був змушений війною, а для Кориятовичів такого мусу не було. Ян з Чарнкова з признаннем підносить, що Олександр Кориятович був завсіди вірним Казимиру й діставши від нього в управу в 1366 р. Володимир, до смерти Казимира вірно служив йому. Я вище висловив також здогад, що й Юрій Кориятович тому згадуєть ся в трактаті 1366 р., бо разом з братом дістав від Казимира якусь державу в українських землях²²¹. Але як би там не було, се довірє, яке Казимир показує Кориятовичам в 1366 р., і їх роля в сїм трактаті, показує що Кориятовичі скоро йно осіли ся в Подільській землі, постарали ся зблизити ся до Польщі, й зайняли нейтральне становище в польсько-литовській боротьбі.

Уважати таке їх становище результатом якихось спеціальних уподобань чи симпатий до Польщі було-б дуже сьміло. Тут був простий,

---

²²¹ Угода 1366 р. — *Kwartalnik hist.* 1890 с. 573, *Monum. Poloniae hist.* II с. 631, пор. вище с. 390.

політичний рахунок — забезпечити себе від всяких претензій зі сторони Польщі. Се було тим потрібнійше, що Кориятовичі, не маючи ні звідки помочи, мали на голові не одну Польщу, як ми вже бачили.

Загальні замітки про литовську окупацію України

Стільки про саме Поділе. Додам лише кілька загальнійших уваг про окупацію українських земель Литвою взагалі.

Оповідання русько-литовської літописи про литовську окупацію Поділя, виразно зазначаючи брак всякої насильности в сїм актї, дуже цінне для характеристики литовської окупації в українських землях взагалі.

Я вже вище зазначив дуже слабу інтензивність литовської політики в руських землях. По части була вона наслідком її великої екстензивности, по части — причини її лежали в слабій державній організації, а ще більше в тім, що сили в. кн. Литовського відтягала й скупляла коло себе боротьба з німецькими рицарями, яка разом з тим тягла ся без перерви на північних границях. В. кн. Литовське могло вкладати лише мінімальну енергію в окупацію українських і білоруських земель. І коли воно при тій мінімальній траті сил і енергії в

середніх десятиліттях XIV в. так незвичайно розширило свою територію в напрямі України, то се можна толкувати тільки тим, що сі українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, або що найменше — при пасивности людности. А окрім самої людности тут не було більше нікому боронити ся. Бо в одніх землях не було зовсім державної організації (як на Поділю або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в иньших (як у Сіверщині, або в самім Києві) ся державна організація хоч і була, але незвичайно слабка. Зверхник же сих земель — Татарська орда була в таким розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації.

Тому так непримітно переходило прилученне українських земель до в. кн. Литовського. Тому-ж, між иньшим, і такі незначні сліди лишило воно в сучасних джерелах, а що важнїйше — не відбило ся глибоше в місцевій традиції.

Чим же пояснити ту пасивність або добровільність в переході українських земель, підчеркнену взагалі новїйшими дослідниками, які займали ся історією сеї окупації²²²? При великій

---

²²² Антонович (Монографіи) Любавский op. c. і особливо Леонтович — Очерки рус. — лит. права, також Молчановський (op. c. гл. VII), моє «Барское староство» с. 20 і далі.

бідности звісток про сю литовську окупацію, де оповіданне русько-литовської літописи про прилученне Поділя зістаєть ся властиво одиноким виразним свідощтвом, на се питанне можна відповісти на підставі більше менше теоретичних виводів і аналогій.

Насамперед треба з притиском піднести, що литовська зверхність не мала, або дуже мало мала характер етнографічно-чужий. В. кн. Литовське й литовська княжа династія в середині XIV в. литовськими були більше з імени тільки. Уже Гедимин, як ми бачили, звав себе «королем литовським і руським», rex Letwinorum et Rutenorum, або — Letwinorum et multorum Ruthenorum. З його сімох синів половина напевно були православними: Наримунт-Гліб, Корият-Михайло, Любарт-Дмитро, а здаєть ся й сам Ольгерд, ще в 1342 р. називав перед Псковичами себе християнином: «уже хрещень есмь, и христіанинь есмь, второе крестити ся не хочу»²²³,

---

²²³ Никон. II с. 215; Ширша рус. — лит. літопись (т. зв. Биховця) каже, що Ольгерд «охрестив ся в руську віру», женячи ся з княжною витебською — с. 20, пор. Густинську компіляцію — с. 349. Про руський елемент в в. кн. Литовським з давнійших праць див. Jaroszewicz *Obraz Litwy* т. I гл. 17, т. II гл. 1 і 11, Козловській Судьбы русскаго языка въ Литвѣ и на Жмуди (Вѣстн. Зап. Рос. 1869, кн. X, Боричевській

хоч офіційно до смерти зіставав ся поганином. Гедиминові доньки також повиходили за християн.

Але у Гедимина се було тільки телеранцією, признаннем за руським елементом відповідного значіння в своїй державі. Сам Гедимин хотів зістати ся до смерти Литвином і поганином: «нехай мене сам чорт хрестить, коли я заявляв коли небудь охоту вихрестити ся», казав він з нагоди висланих в його імени заяв про замір охрестити ся. Натомість його сини, виростаючи по ріжних руських містах, оженені з Русинками, обертаючи ся між Русинами, не тільки рахували ся з руськими елементом, але переважно самі чули себе Русинами. Тільки оден Кейстут між ними репрезентував литовський, поганський елемент. Друге-ж покоління Гедиминовичів було вже руське майже без виїмків. З дванадцятьох синів Ольгерда тільки декотрі мають іще литовські імена. З них рахують з десять православних. Про самого Ягайла є традиція, що він був охрещений на православну віру з іменем Якова, і се а ргіюгі зовсім правдоподібно, хоч він і

Православіе и русская народность в Литвѣ, Спб., 1851, Васильевскій Очеркъ г. Вильны, Спб., 1872 (з Памятників старини зап. губ.), з новійших — Антонович Очеркъ ист. в. кн. Литовскаго, *passim*, Дашкевичъ Замѣтки гл. IV.

не маніфестував ся своїм хрещенням²²⁴. А вже документально звісно, що він свого стрієчного брата Витовта змусив перейти на православну віру після того вже, як той був охрещений на католицьку²²⁵.

Зрушення литовської династії й держави

Але на вірі не кінчило ся. Руська мова панувала на литовськiм дворі. Знаємо певно, що Ягайло з Витовтом кореспондував по руськи і то при кінці життя, по кількадесяти літах польського королювання²²⁶. Призвичаєнне до руської шгуки,

---

²²⁴ Про традицію православної віри Ягайла див. Narbutt *Pisma rompiejsze* с. 99; докладнійше ся справа не була розібрана, і новішими часами стрічаємо тільки голословні твердження в той чи иньший бік. Давнійшу літературу див. Барбашевъ *Витовтъ* с. 34–5, новішими часами сю справу трактував (але досить не мудро) др. Прохаска — *Przyczynki krytyczne do dziejów unii*, 1896 р. розд. IV.

²²⁵ Се каже Витовт сам у своїм меморіалі — *Scr. regum pruss.* II с. 703.

²²⁶ *Quod autem scripsistis in littera ruthenica* — пише Витовт Ягайлови; *scribit nobis fraternitas vestra in ruthenico* — *copia littere d. regis Polonie scripte d. magno duci in ruthenico* — *Codex epist. Vitoldi* s. 827, 831, 833, *Codex saec. XV* т. II с. 243 (bis).

до руської культури переніс він з собою до Кракова й зацепив своїй родині (руські майстри в Кракові й інших польських містах за Ягайла, «грецькі», властиво руські каплиці на Вавелю)²²⁷.

Але династія була лише показником національних відносин в самій державі. Уже при кінці життя Гедимина більшість в. кн. Литовського складала ся з білоруських земель. При кінці XIV в. властиві литовські провінції не творили й п'ятої частини держави: словянська стихія (білоруська й українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави. При тім самий литовський елемент дуже значно підпав уже руській культурі Виїмок становила Жмудь, що міцно тримала ся литовської віри і ще в 1382 р. заявила Ягайлу, що признає його своїм князем тільки в такому разі, коли він зістанеть ся вірним поганській релігії предків своїх²²⁸. Але через таке

---

²²⁷ Див. Марія Грушевська — Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній), Льв., 1903 — з II тому Записок Н. тов. ім. Шевченка. Також в т. VI гл. 4 сеї Історії.

²²⁸ Si velit ritum originis retinere, in omnibus velint ei obedire — Scr. r. prussicarum II с. 619. Відповідь Ягайла не переказана, але додано, що Жмудь перейшла до Кейстута, значить Ягайло не хотів дати такого приречення — подробиця дуже інтересна

своє консервативне становище, Жмудь і стояла осторонь від державного життя. Литовські роди, що правда, займали перші місця в державі (але й то поруч білоруських та українських родів — князівських і декотрих визначніших боярських), але в значній частині вони були литовськими по імені вже тільки.

«Руська віра» ширилася між верхніми верствами Литви. Ширша русько-литовська літопись переказує традицію литовських аристократичних кіл, що за Ольгерда «римское віри в Литве не было, только руская змешалася»²²⁹. Росповсюдненням її пояснюється й досить мале число охрещених на католицтво за Ягайла на Литві. Значно пізніше підтвердження земської грамоти Витебської землі (1504 р.) забезпечує свободу тим, «которые будутъ — Литвинъ або Ляхъ крещены были у Витебску въ рускую вѣру»²³⁰.

Норми державного права, хоч і змінені дальшою державною еволюцією, були перейняті в кн. Литовським від Руси. Приватне й карне право в.

для питання про його християнство.

²²⁹ Ропнікі с. 40.

²³⁰ Акты Запад. Россіи I ч. 204.

кн. Литовського оперло ся також на руськім, як показує порівнянне Руської Правди з земськими грамотами в. кн. Литовського й Литовським Статутом ²³¹. Руська мова стала урядовою й культурною мовою в. кн. Литовського — мовою великокняжої канцелярії і урядів, праводавства й письменства взагалі, навіть у чисто-литовських землях; навіть на Жмуди документів писаних по литовськи не маємо зовсім. Сю ролю задержала вона навіть по сполученню з Польщею, по радикальній переміні в загальнім напрямі державної політики. І ще в першій половині XVII в. руський патріот дійсно міг би казати:

Полска квітнет
лациною,
Литва квітнет
русчизною:
Без той въ Польще не
пребудеш,
Без сей въ Литве
блзном будзеш²³².

---

²³¹ Див. в т. V с. 4–5 і 630-1.

²³² Сї вірші писані письмом з початків XVII в. на чистій стороні друкованого статута 1588 р. і видані в факсиміле в I т. Собранія грамотъ Вильна, Ковна, Трок і т. п., 1843. Дальші

Руська державна ідея в Вел. князівстві Литовськім

Тим пояснюється, що самі в. князі литовські дивилися на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. В. кн. Литовське дійсно було таким самим політичним і культурним спадкоємцем давньої Русі, як і в. кн. Московське. Дарма що на чолі його стояв нпр. Ольгерд, до смерті улюблений за поганина (в московських кругах його «невірність» навмисно підкреслювалося дуже). Він не вважаючи на себе сам дивився на себе, і на нього дивилися дійсно, як на спадкоємця Руської держави. Далеко скорше, ніж московські володарі, що тільки в XV в. відкрито виступили з програмою «збирання Русі», — уже в другій половині XIV в. заявляють в. князі литовські своє переконання, що всі «руські землі» мають до них належати. Я вже згадував заяву дану Ольгердом в 1358 р. пруським рицарям,

---

вірші вже кульгають дуже сильно в ритмі:

Ведзь же юж Рус(ь), иж тва хвала
По всем свете юж дойзрала,
Весели се ты Русине
Тва слава никгды не згине.

що «вся Русь мусить належати до Литви» (*omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere*). Згадаю тут іще оповідання про битву над Ворсклюю: що Витовт обіцяв своєму претенденту Тохтамишу (в його інтересі йшов він тоді походом на Орду) посадити його ханом в Орді, а Тохтамиш його в таким разі мав «посадити на всей Руской земли»²³³.

Таким становищем поясняєть ся та сильна конкуренція, яку в. кн. Литовське робило в. кн. Московському в XIV і навіть — силою інерції — ще в першій половині XV в., і се ваганне між тими двома політичними тілами стількох земель давньої Руської держави. Вел. князівство Литовське і вел. князівство Московське се були два політичні тіла зовсім аналогічні, котрих суперництва трудно було вгадати кінець, доки Литва не зійшла зі становища руської держави, спадкоємниці Київа й Галича. Ще в XVI віці по старій традиції говорять Українці з вел. князівства Литовського про «наше государство християнське руське, в. кн. Литовське»²³⁴.

Супроти того всього й окупація

---

²³³ *Scriptores rerum pruss.* II с. 80, Ученыя зап. II отд. I с. 42.

²³⁴ Справа Єродіакона Йоакима в Чтеніях московських 1883, I, с. 2.

українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завойовання, не чужоземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсипані часті Київської держави її провідники X-XII в.

Се тим більше, що в парі з тим «руським» характером держави ішов іще й консерватизм литовської державної політики, з своїм гаслом: «ми старини не рушаєм, а новини не уводим». Консерватизм сей, що був у своїй основі не тільки політичною тактикою, а й неминучим впливом внутрішньої культурної слабости в. кн. Литовського, браку власних, національних скристалізованих форм державного й суспільного життя, — зовсім щиро проповідував ся литовським правительством, що дійсно бажало як найдокладнійше приладити ся до питоменного укладу руських земель, — хоч державна еволюція сама, силою факту, неустанно робила ріжні зміни в їх «старині». Консерватизм сей заповідав захованне тих прикмет устрою й життя, які цїнила собі людність певної землі, тим часом як ширша державна організація подавала надію на поправу тих сторін життя, які встигли дати ся в знаки протягом столїтя упадку державного життя. Се мусїло цїнити ся, навіть там, по тих землях, де колись, сама ж таки людність той давнійший державний устрій руйнувала — річ занадто звїсна в

«народній психології», аби ближше на ній застановлялись. Спеціально перспектива увільнення від татарських мішань і непорядків, що в часах розкладу Орди, в середині XIV в., як я вже сказав, могли себе давати особливо прикро відчувати, — могла служити в українських землях також не согіршою захоотою до переходу під управу литовських князів.

Думаю, що сі моменти об'ясняють, принаймні — в досить значній мірі, незвичайні здобутки литовської політики в українських землях XIV в., секрет її успіхів. Але властивим її талісманом був таки руський характер в. кн. Литовського. Йому завдячувало воно свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому — доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню державну політику унією з Польщею.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV в.

Становище Галичини

Так отже з остатньою четвертиною XIV в. українські землі (з виїмком угорської України)

війшли в склад в. кн. Литовського і Польщі й їх дальша історія розвивається на тлі історії тих двох держав, в залежності від них та їх обопільних відносин. На дальший розвій історії наших земель в близших двох століттях вплинуло кілька важних фактів, що стали ся на переломі XIV і XV в. Тож на них насамперед мусимо ми спинити ся — розуміється, настільки, наскільки вони відбили ся на історії України. А що факти ці не все стоять в генетичнім звязку з собою, то й переходити їх мусимо з-окрема. Факти, чи їх групи розумію такі:

а) Окупована Польщею на підставі угоди з Угорщиною Галичина займала непевне становище між сими двома державами. Розірваннє особистої унії Угорщини й Польщі в р. 1382 загостило сю непевність. Справа була розв'язана на користь Польщі оружною рукою в р. 1387 — походом Ядвиги. В формі дипломатичних спорів затягнула ся вона на довго, перейшла в XV в. і рішена властиво не була ніколи, але Галичина від кампанії 1387 р. зістається при Польщі.

б) Оружна боротьба Литви й Польщі за Галицько-волинські землі була перервана унією Литви й Польщі, що звела сю боротьбу до менше гострих форм, переважно дипломатичних переговорів.

в) В початковій своїй формі унія заповідала безпосереднє злученнє всіх, а в тім і українських

земель в. князівства Литовського до Польщі; але змагання Витовта до задержання державної особності в. кн. Литовського розбили сі пляни й потягнули сю справу в довгу проволоку.

г) Діяльність того ж Витовта, перейнята й його наступниками, що довели зачеркнену ним програму до кінця, — позбавила державної окремішності поодинокі українські землі в. кн. Литовського. В руках поодиноких литовських династій сі землі стали були майже особними державами і з часом мусіли відокремити ся зовсім; але політика Витовта зробила з них прості провінції в. кн. Литовського, так що дальша доля їх як найтіснійше була звязана з долею в. князівства взагалі.

В сім порядку сі групи фактів тепер перейдемо, щоб потім слідити, як наслідком тих подій уложила ся політична доля українських земель в дальших століттях.

Отже почнемо від Галичини²³⁵.

---

²³⁵ Про відносини Польщі й Угорщини в руській справі й пізнійший спір див. головно: Stadnicki Synowie Gedymina, II; Матіів *Der polnisch-ungarischer Streit um Galizien und Lodomerien* (Jahresbericht des II Obergymn. im Lemberg, 1886); Prochaska *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* — *Kwart. hist.* 1892; Lewicki *Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza ib.* 1894, Милькович *Студия критичні над історією русько-польскою*, 1893. Дещо дають також иньші

Політика Казимира і Людовика в Галицькій справі

Ми вже знаємо, що в галицькій справі Польща, себ то Казимир Великий — виступав на підставі порозуміння з Угорщиною²³⁶. В найдавнішій умові Польщі й Угорщини в руській справі, яку маємо, себто в трактаті 1350 р., знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в сій справі, уложеної ще з Каролем угорським († 1342), і я висловив здогад, що ще підчас вишгородських переговорів 1339 р. між Казимиром і Каролем була уложена умова, де обидві сторони стояли на тім же ґрунті, на яким стоять вони в умові 1350 р., уложеній уже по тому, як Казимир здобув Галичину. У всякім разі умова 1350 р. кидає сьвітло на становище обох держав в галицькій справі і в попередніх лігах, і ті великі гарантії угорських прав на Галичину, які в ній знаходимо, певно, не були

монографії до історії окупації Галичини, вчислені в прим. 4, а також праці до історії Польщі в тім часі: Szujski Ludwig węgierski i bezkrólewie po jego smierci (Opowiadania i rostrzasania historyczne), Szajnocha — Jadwiga i Jagieło, Caro — Geschichte Polens, II. Спеціальніші монографії вкажу низше.

²³⁶ Див. т. III 129–130 і вище с. і далі.

новою уступкою, а датували ся давнішими роками.

Галичина признавала ся землею угорською, на основі угорських історичних прав, і коли угорський король позволяв Казимиру її зайняти, то тільки з застереженням всіх угорських прав. В разі коли б Казимир не мав сина, Галичина разом з цілою Польщею мала перейти спадщиною до угорського короля, на підставі спадщинної угоди 1339 р. Коли ж би у Казимира був син, і Польща до угорського короля не перейшла, то в такім разі угорський король — Людовик чи його наступник — мав право викупити Галичину кожної хвилі від корони Польської за 100 тисяч фльоренів²³⁷.

Так була стилізована умова 1350 р., найдавніша яку ми маємо в сій справі. Галичина отже признавала ся власністю Угорщини, а Казимир мав її тільки в доживотній державі. За кошти й труди, вложені Польщею в окупацію Галичини, признавало ся їй право тільки на викупну суму. На сій підставі угорський король обов'язував ся помагати Польщі в справах зв'язаних з Галичиною, і дійсно, як ми вже знаємо, він кілька разів сам ходив походом разом з Казимиром, хоч особливої енергії в то не вкладав, бо взагалі

---

²³⁷ Грамота 1350 р. — найліпше видана у Прохаски, W sprawie, дод. II.

заінтересовання Галичиною не показував, а також посилав війська й позичав гроші Казимиру на воєнні потреби. З р. 1355 маємо грамоту, де Людовик обіцяє Казимиру не вимагати від нього звороту позички, зробленої у нього Казимиром для окупації Русі, доки він не прийде до спокійного володіння сею землею, «яке мали предки наші» (*prout predecessores nostri habuerunt*)²³⁸.

Ся остатня фраза інтерна, бо й тут угорський король підчеркує права Угорщини на Галичину, і ся подробиця особливо цінна супроти здогадів декотрих учених, що Людовик пізнійше вирік ся своїх прав на Русь²³⁹. В дійсности було як раз навпаки — в пізнійших трактатах Людовика з Казимиром що до його прав на польську спадщину (рр. 1364 і 1369) повторять ся остереженне, що давнійші умови їх мають силу й на далі²⁴⁰. Та й

---

²³⁸ Грамота 1355 р. у Догеля (*Codex diplom. Poloniae*) I с. 37, передр. у Fejér-a IX 2 ч. 178, Матієва с. 45 і Мильковича дод. IV.

²³⁹ *Stadnicki Synowie* II с. 232; пок. історик попав у сю помилку тому, що знав умову 1364 р. в витягу Нарушевича, а в сїм витягу вона уривала ся так, що зміст виходив зовсім инакший.

²⁴⁰ Умова 1364 р. в цілости у Прохаски дод. III (з

трактованне Людовиком на польським престолі українських земель як угорської провінції й брак усякої опозиції в польських кругах против такого трактування показують, що Галичина признавала ся власністю Угорщини не тільки в угорських, а і в польських кругах, для котрих умови в сій справі Казимира з Людовиком, розуміється, не були секретом.

Отже справа стояла так, що Галичина, здобута Казимиром, була тільки в його доживотнім володінню, як угорська власність. По смерті його, чи разом з Польщею, чи осібно від неї, мала вона перейти до угорських королів, а Польща мала право тільки на відшкодування — 100 тис. фльоренів.

А хоч з уст Казимира виходили вискази, які свідчать, що він дивив ся на Галичину як на провінцію польську, здобуту виключно польськими силами і супроти того призначену служити виключно польським інтересам²⁴¹, то се не зміняло

оригінала), умова 1369 — Dogiel I с. 39, передр. Fejér IX. 4 с. 157. Остереженне в обох стилізоване дуже загально, в остатнім: *omnia pacta, conventiones, ligas, confoederationes utrobique primitus habitas, factas, dispositas et firmatas quo ad omnes clausulas et puncta earum irrefragabiliter permanere promittentes.*

²⁴¹ Див. вище с. 61. Недавно се підчеркнув Прохаска (Przyczynek), але не постарав ся розв'язати суперечности таких

формальної, правової сторони справи. Певно, не безінтересно було б здати собі справу, як годили ся такі погляди його з свідомістю прав Угорщини, забезпечених тими, стільки разів повторюваними й відновлюваними трактатами. Але чи мислив Казимир собі Польщу й Угорщину як одно тіло в будучности; чи не входячи в будучність, трактував Галичину з сучасного фактичного польського володіння; чи вкінці надіяв ся, що зобов'язання супроти Угорщини можна буде з часом пустити в непамять, — се не касувало угорських прав на Галичину супроти Польщі.

Тим часом рахунки угорських королів на те, що Казимир не буде мати синів, справдили ся. По нїм від чотирох його шлюбів зістали ся тільки доньки, виключені від польської корони умовами з угорськими королями, й Людовик в падолистї 1370 р. став нарештї польським королем. Але до його тріумфу примішувала дуже гірка прикрість: він сам не мав синів, і так довго ждана польська корона готова була з його смертю пропасти знову для його династії, бо попередні трактати давали права на польську корону тільки мужеському потомству короля угорського. Супроти того Людовик ставить

поглядів з угорськими правами на Галичину, котрих виясненню присвятив свою попередю працю.

собі подвійний плян: з одного боку він змагає до того, аби забезпечити польську корону своїм донькам, з другого боку — з огляду на всякі труднощі, зв'язані з сим першим пляном, старається про всякий випадок забезпечити Угорщині Галичину.

Проект — посадити на польським троні одну з Людовикових доньок, дійсно, мав дуже непевні вигляди. Тож заміри Людовика що до забезпечення Галичини для Угорщини були зовсім природні, і коли пізніші польські історики, почавши від Длугоша і до новіших часів, часто обкидають Людовика ріжними закидами за се, то причиною сього було або польське національне почутє, або — нерозуміннє прав Людовика на Галичину.

Але хоч права Угорщини на Галичину були виразно забезпечені давнішими трактатами, Людовик не уважав відповідним відразу поставити справу ясно. Його становище як польського короля, його пляни — забезпечити польську корону одній з своїх доньок, дають сьому зовсім відповідне обясненнє. І перше, а тим більше друге наказувало йому обминати все, ще могли подразнити польську суспільність, котрої прихильність була так потрібна Людовикови з огляду на ті трудні пляни задержання польської корони в руках своїх доньок. Відірваннє Галичини без всяких приготовань могло б дійсно подразнити Поляків. Бо хоч вони мусіли знати

права Угорської корони на Галичину, ще ліпше мусіли пам'ятати, скільки крові, труду й гроша коштувала окупація Галичини Полякам, тим часом як угорські королі — Людовик і його батько — не дуже то вкладали ся в сю справу. Може бути, що був у Людовика й ще оден мотив — бажання непримітним прилученням Галичини до Угорщини обминути ту точку умови, що забезпечила в такім разі Польщі право на досить значну викупну суму. Зрештою досить і того, що політика Людовика супроти Галичини нам зовсім ясна в головнім, а всіх мотивів його поступовання нема й потреби дошукуватись.

Володислав кн. Опольський в Галичині

Між повірниками Людовика був оден спеціально відповідний до його галицьких плянів. Був то Володислав князь опольський²⁴². Син Болька кн. опольського, поважаного, але досить незможного князя з шлезьких Пястовичів, що перевів своє жите в службі цісаря Кароля IV, Володислав також мусів шукати службової кар'єри. Бувши по матери свояком угорського короля Людовика (його бабка була тіточною сестрою

---

²⁴² Літературу див. в прим. 21.

Людовика), він удав ся на його двір, ще в 1350-х рр., і тут своєю зручністю в дипломатичних порученнях і вірністю здобув довіре й приязнь короля. В 1366 р. дістав він високий уряд палятина угорського, себто першого урядника держави, носив іще й інші титули й обовязки, а при тім далі уживав ся до різних дипломатичних пересправ. Коли прийшов час Людовику взяти на себе польську корону, вислав він Володислава як Пястовича перед собою в Польщу, аби приготував йому ґрунт. Се бажанне Людовика Володислав задоволив, і за те в день Людовикової коронації дістав від нього багаті маєтності в Польщі. Сього ж талановитого і поважного свого повірника задумав ужити для переведення своїх плянів що до Галичини. В вересні 1372 р. Володислав зложив з себе уряд палятина угорського, щоб взяти новий обовязок; в перших днях жовтня в Пресбургу заіменував його Людовик управителем «Руського королівства» (*regni Russie*).

На жаль, ми не маємо самої грамоти надання, тільки оповіщення про се наданне до всіх достойників і урядників Угорщини й Польщі. Може грамота надання прояснила б нам де що в досить неясній ролі, яку приділив Людовик Володиславу, хоч я маю те переконання, що ся неясність в значній ролі залежала від укритих плянів Людовика, була до певної міри умисною, так що

мабуть і та грамота не була на тім пункті дуже ясна

В згаданім оповіщенню Людовик повідомляє всіх урядників угорських і польських, а спеціально митників, що він «з огляду на чесність, досвідченність і розум поважного й славного князя Володислава, князя опольського й велюньського, свого дорогого свояка й повірного дорадника», надав йому королівство Руське з усіма городами й людністю в управу на вічні часи (*perpetue contulerimus gubernandum et conservandum*). Тож він поручає згаданим урядникам, аби купців і всяких людей з Руси трактували як королівських підданих (*tanquam nostros fideles ac dicioni nostros subiectos*), даючи їм свобідний проїзд скрізь і не побераячи з них ніяких поборів понад уставлені оплати²⁴³.

В сій грамоті Володислав виступає так як би тільки губернатором Руси з руки Людовика, дістає Галичину *gubernandum et conservandum*. Одно тільки слівце *perpetue* дає натяк, що Володислав не був звичайним губернатором, але й його можна б толкувати просто як управу «до живота», бо таке доживотне управительство в тодішніх порядках не було нічим незвичайним.

Инакше представляєть ся Володислав в тих

---

²⁴³ Грамота в III т. *Akta grodz. i ziemskie* ч. 20, з оригіналу львівського мійського архиву.